Oud Gorcum Varia

1964

OUD GORCUM
VARIA

*

1964

*

Overdruk uit het Nieuwsblad voor Gorinchem en Omstreken, uitgegeven door de Historische Vereniging „Oud Gorcum".

HISTORISCHE VERENIGING „OUD GORCUM"

Secretariaat: Kon. Wilhelminalaan 22 E, Gorinchem

Opgericht: 20 augustus 1909

MUSEUM „DIT IS IN BETHLEHEM"

Geopend 1 juni 1912

Conservator: H. van Hoogdalem Hzn.

BESTUUR

G. van Andel, voorzitter

Mr. L. R. J. ridder van Rappard, vice-voorzitter

J. G. Pot, secretaris

G. Nieuwenhuis, penningmeester

Mr. D. Huurman

M. de Jongh

M. W. Schakel

Pastoor H. J. A. de Wit

Mevrouw E. E. M. van Gulik-Peper

G. C. van den Ende

Mr. A. Telders

ERE-LEDEN

Drs. W. A. van der Donk

M. de Jongh

H. van Hoogdalem Hzn.

H. F. van Peer

AANTAL LEDEN

Op 1 augustus 1964: 301

INHOUD

pag.

SEGGET VOORT: WEER TWEE HISTORISCHE GORCUMSE BEKERS TERECHT, door H. F. van Peer 5

R.K. PAROCHIEKERK TE GORINCHEM 125 JAAR GELEDEN INGEWIJD, door H. F. van Peer
1. Van schuilzolder tot Waterstaatskerk 9
2. Hoogaltaar en gebrandschilderde ramen spreken over de Martelaren 13

ANDERHALVE EEUW GORCUMSE ONTWIKKELING, door G. van Andel 17

GOBELIN IN GORCUMS TROUWZAAL 33

OVER ZWANEN GESPROKEN, door H. F. van Peer
1. In de herberg „De Swaen" 34
2. „De Zwaan" en de echte Heukelumse krakelingen . . 38
3. De Zwaan van het Heukelumse kasteel „Merckenburgh" 40
4. De Gorcumse Zwanejonker 42
5. Arkel is wat trots op zijn zwaan 44
6. Zwanen op boerenwagens, geveltoppen en koekplanken . 47
7. De Lutherse zwaan tot besluit 50

NAPOLEON OP GORCUMS WALLEN, door Mr. A. Telders . . 53

ZO WAS GORINCHEM TOEN — ZO IS GORINCHEM NU . . 54

GORINCHEM IN DE FRANSE TIJD, door H. van Hoogdalem Hzn. 56

ZO WAS GORINCHEM TOEN — ZO IS GORINCHEM NU . . . 64

NU HET DIACONIEHUIS GING VERHUIZEN, door H. F. van Peer 66

DE FRANSEN IN GORCUM, door H. van Hoogdalem Hzn. . . . 72

ZO WAS GORINCHEM TOEN — ZO IS GORINCHEM NU . . . 76

DE KRIBBE VAN BETHLEHEM IN GORINCHEM, door H. F. van Peer
1. Het Kerstverhaal op gevelstenen 78
2. De vlucht naar Egypte: Een ontroerend motief 81
3. Bijbelse namen waren heel belangrijk bij de naamgeving 83

LODEWIJK NAPOLEON EN DE OVERSTROMING VAN 1809, door M. W. Schakel 84

HET IS WEER KERMIS IN GORINCHEM, door H F. van Peer
1. Vroeger een hoogtepunt in het volksleven 87
2. Benner's stoomcarrousel en... de vrouw met de baard . . 91
3. Waar is het kermisvolk gebleven? 96

Foto's van J. E. van Cleef en G. J. Waltheer.

Segget voort:
Weer twee historische Gorcumse bekers terecht

door H. F. van Peer

In stille bewondering heb ik op de tentoonstelling van aanwinsten van het Rijksmuseum in Amsterdam gestaan bij dat edel stuk zilversmidskunst, dat in de 17e eeuw en ook later nog wel de tafel tijdens de plechtige bijeenkomsten van de St. Jorisschutters in de Gorcumse Doelen heeft gesierd.

In stille bewondering, want wat konden die zilversmeden van vroeger toch prachtige voorwerpen vervaardigen. „Ja, maar die hadden de tijd", zult u zeggen. Gelijk heeft u, maar... zeg er dan bij, dat ze er ook iets van konden! Wanneer je de twee verguld zilveren bokalen, waarvan de voet rust op drie leeuwen, rustig bekijkt ontdek je zo'n veelheid van ornamentiek - voor ons gevoel van vandaag misschien overdreven - dat je het een wonder mag noemen dat deze grootmeesters van de zilversmidkunst het konden maken. Vooral het grote tafereel met St. Joris en de draak, die men ook terugvindt op het deksel imponeert. Maar ook allerlei andere onderdelen spreken van groot vakmanschap en de twee bekers als geheel zijn met recht juweeltjes te noemen.

Daar staan ze dan, die Gorcumse bekers. In het Amsterdamse Rijksmuseum. Niet in Gorinchem. Dat verkocht in de negentiende eeuw zijn kostbare bezit voor een habbekrats, vergeleken bij de kapitalen die men nu moet besteden om het met veel moeite gedeeltelijk terug te krijgen.

Deze twee bokalen heeft het Rijksmuseum b.v. kunnen kopen uit de verzameling Gustave de Rothschild, maar er zwerft nog veel meer overal ter wereld. Het was in de eerste helft van de negentiende eeuw toen de Verenigde Confreriën van St. Joris en St. Christoffel te Gorinchem het schutterszilver verkochten aan een Haagse antiquair. Zij kregen er *f* 3.000,— voor. Mogelijk voor die tijd een respectabel bedrag, maar niettemin betekende die verkoop voor onze stad een groot verlies. Zo nu en dan kan men iets van dat zilver terugzien. Een deel er van bevindt zich in de Wallace Collection in Londen en deze twee bokalen zijn nu na hun zwerftocht terug in ons land en worden als kostbaarheden bij andere rijkdommen uit vervlogen eeuwen bewaard.

Op de rand van de bokalen staat als inscriptie: DEES - ONDERSCREVEN - ALS CONINXTABELS - BINNEN - GORCUM - IN - HAER - TYT - TOT - SCHUTTERYS - GLORY - VAN - SINT JORIS - HEBBEN - DOEN - MAECKEN - VAN DINCOMSTE - DEES - COPPEN - TOT - EEN - MEMORY - J. C. VAN DER WERVEN - I. VERVOREN - FOLPT. CORNELIS - 1. VAN ARMEYDE - ANNO 1603. Deze bekers waren ook te bewonderen op de tentoonstelling van Delfts Zilver, die in 1957 in het Prinsenhof te Delft werd gehouden.

Het is verheugend dat de bokalen weer in ons land terug zijn en dat zij in 's lands expositiezaal voor een ieder te bewonderen zijn, ook al zag ik ze dan liever samen met al dat andere Gorcumse zilver in onze eigen stad. Gelukkig echter heeft de gemeente de laatste jaren een en ander van dat zilver kunnen terugkopen en zo is „Oud-Gorcum" in het bezit van drie zilveren bekers van de Broederschap der Romeinen en Jeruzalemsheren. Maar veel bevindt zich nog „in de verstrooiing", zoals een groot expert van het Nederlands zilver, mevrouw Th. M. Duyvené de Wit-Klinkhamer die o.a. het boek „Geschiedenis van het Nederlands zilver" (Amsterdam 1958) schreef, mij vertelde. Dat er zo nu en dan wat terugdruppelt kan ons alleen maar blij maken, want wij kunnen nog zo bekwaam zijn vandaag, de produkten van de vroegere handwerkslieden hebben ons toch ook wel wat te zeggen.

* *
*

Later verkocht men ook de 19 schilderijen van de schutters en deze zijn eveneens over de wereld verspreid. Wat zouden we rijk zijn als we dit alles nog hadden. Ook dat prachtige gezicht op Gorcum van Jan van Goyen, een schilderij dat bij Christie in Londen voor *f* 40.000 naar Amerika werd verkocht. Een ander schilderij - de Gorcumse Groenmarkt omstreeks 1750 - bevindt zich in Engels bezit en ons rest een prentbriefkaart van dit schilderstuk.

De twee verguld zilveren bokalen van het Gorcumse St. Jorisgilde (1603/06), die door het Rijksmuseum te Amsterdam in 1963 werden aangekocht. Fraaie staaltjes van vroegere zilversmidskunst.

Het originele tegeltableau van De Drie Bloempotten uit de Bloempotsteeg bevindt zich in een Engels museum en wij hebben in de oude gevel een namaaktableau. Schilderijen van bekende Nederlandse schilders - uit Gorcum afkomstig - werden voor veel geld verkocht en bevinden zich in vele landen van de wereld, maar Gorcums kunstbezit uit vroeger eeuwen is maar matig. In juni 1960 kon de gemeente nog een stuk kopen van de Gorcumse kunstschilder Joachim Govertsz. Camphuysen. Een bosgezicht (paneel) met herdersgroep. Het kostte toen *f* 3.750. De gemeenteraad wilde het stuk niet hebben (en het is zo'n goede geldbelegging) en in 1963 deed het op de Antiekbeurs in Delft al *f* 5.500 en zo verdwijnt het steeds verder van Gorinchem.

Tussen haakjes, de Camphuysen's waren schilders! De oude Rafael had twee zonen. Allereerst de beroemde Dirk Rafaelszoon, aanvankelijk schilder, later predikant en dichter en vooral in beide laatste functies ook vandaag nog een bekendheid. De andere zoon was Govert en diens beide zonen waren eveneens schilders: Raphael en Joachim Govertsz. Ook de dichter Dirk Rafaelsz. had zoons die schilderden; in ieder geval twee, mogelijk drie. Bij een onderzoek naar de Camphuysen's als schilder raak je heus een beetje verdwaald.

De prijzen die momenteel voor al die kunstwerken betaald worden zijn fabelachtig. Maar er is een tijd geweest, dat ze voor een appel en een ei te koop waren. Victor de Stuers verzamelde aan het eind van de 19e eeuw tekeningen van onze grootmeesters. Zo kocht hij twee tekeningen van de grote Gorcumer Abraham Bloemaert voor zes gulden. Ja, u leest het goed. Voor zes gulden de twee! Een Avercamp deed toen *f* 3,75, een tekening van Cuyp *f* 1,—, een Herman Saftleven een gulden en twee Van Goyen's resp. *f* 11,50 en *f* 15,—. Tekeningen, die nu als grote kostbaarheden worden bewaard en gelukkig ook nog worden geëxposeerd!

Wij vergapen ons er aan, maar hoe waardeerde de Gouden Eeuw zijn kunstenaars? Wees er van overtuigd dat de meesten het moeilijk hadden, vooral zij die niet in het gareel van politiek, geloof of conventie wilden lopen. Velen stierven in armoede. In Gerard Brom's „Schilderkunst en litteratuur in de 16e en 17e eeuw" kunt u het lezen: „Jan Steen en Jan Wynants werden herbergier, Pieter de Hooch kamerknecht. Hobbema werd van de armen begraven, Frans Hals stierf in het armenhuis en ook Aert van der Neer eindigde berooid.

De vrouw van de vruchtbare etser en schilder Adriaan van der Velde hield een kousenwinkel, terwijl Filips de Koninck een baantje bij de veerdienst kreeg. Vermeer werd vergeten".

En zo kan men doorgaan. Wij bekijken hun werken in stille bewondering - hun eigen tijd liet deze meesters in alle stilte sterven. En meesters waren het! Bezoek onze museums, bekijk hun doeken, panelen en tekeningen. Zij konden er wat van!

En wat denkt u van de grootvorst onzer schilders? Welk een strijd moest Rembrandt voeren. In welke ellende verkeerde hij, ook al was hij dan een slecht boekhouder en een lastig man. Zijn boedel werd aangeslagen en verkocht. Lees er dat prachtige boek van Jan Mens eens op na - „Amsterdam - Paradijs der herinnering".

„Segget voort... Segget voort, Holland van de glorieuze Gouden Eeuw, segget in 's hemelsnaam voort! Pieter van Laar is zelfmoordenaar geworden; Hercules Seghers heeft zich van gebrek doodgedronken; Frans Hals is moeten eindigen met het aannemen ener toeslag uit de Haarlemse gemeentekas; Jan Steen kon ondanks 500 schilderijen niet tot welvaart komen; goede vrienden hebben Jacob van Ruysdael in een proveniershuis besteed; Hobbema is begraven van de armen; toen Vermeer stierf stond hij voor *f* 617,— bij de bakker in het krijt. Segget voort, bazuin deze schande van de torens gij, welgedane Amsterdammers, die Hendrickje Stoffels as op het hoofd strooiden en tezamen met Rembrandt de woestijn instuurden".

Segget voort! Maar vandaag staan wij in bewondering voor dit alles van deze meesters en biedt men als waanzinnigen op hun werken. Steeds hoger en steeds meer. En de gemeenten waar ze vandaan kwamen mogen blij zijn met een plaatje van het schilderij, of van die mooie Gorcumse bekers. Segget voort! Maar neem de kans als er nog iets voor een redelijke prijs gekocht kan worden. Wij besteden vandaag zoveel miljoenen aan dingen die de eeuwen niet trotseren, dat het waard is ook wat tienduizendjes te reserveren voor onvervangbaar kunstbezit. Segget voort!

Dit is het bosgezicht met herders van Joachim Govertsz. Camphuysen (1602—1659), een zoon van Govert Rafaelsz. (1576—1627), de broer van de bekende Dirk Rafaelsz. Camphuysen (1586—1627), eerst schilder, later predikant en dichter.

R.K. Parochiekerk te Gorinchem 125 jaar geleden ingewijd

door H. F. van Peer

1. Van schuilzolder tot Waterstaatskerk

Het is te begrijpen dat de Gorcumse Katholieken het na 1572 niet gemakkelijk hadden. Het was niet alleen de reactie op het onderdrukken van alles wat in Gorinchem met „de nieuwe leer" te maken had, maar daarnaast was er in ons land in het algemeen weinig vrijheid tot uitoefening van het R.K. geloof. Vergeleken hierbij was er in Gorinchem een opmerkelijke tolerantie — in allerlei organen speelden de Katholieken zelfs nog een belangrijke rol.

Het is overigens een trieste geschiedenis. Onderdrukking van hen die zich aangetrokken voelden tot de nieuwe religie. Het belijden van het protestantisme in het geheim. Het bijwonen van hagepreken en geheime bijeenkomsten. Vonnissen van Alva's bloedraad. Dood of verbanning, verbeurdverklaring van goederen. En dan..... de komst van de Geuzen. Opgekropte gevoelens ontladen zich — hadden zich ook al vroeger geuit in het vernielen van kerkbeelden en het roven van kerksieraden.

Het getij keerde — 1572. De R.K. geestelijken vielen in handen van de Geuzen, werden gevangen gehouden en gemarteld in het kasteel De Blauwe Toren aan de Merwede. Weer ook stond er een schavot op de Grote Markt. Waren het in 1568 Hans Jansz. van Maeseyck — de herbergier van de Kortendijk — en Barend Rutgersz die moesten sterven omdat zij hagepreken hadden bijgewoond, nu waren het Dirk Bommer en De Konink die, als verdedigers van De Blauwe Toren, door de Geuzen ter dood werden gebracht. Het was een geluk voor Bommer's zoon, dat een meisje hem op het schavot ten huwelijk vroeg, waardoor hij, naar de gewoonte van die dagen, de dood ontliep.

Het was een droeve tijd. De geestelijken, die op De Blauwe Toren tegenstand hadden geboden, waren overgeleverd aan de woede van de Geuzen en van het volk, dat na jaren van onderdrukking natuurlijk veel te ver ging. Maar wij kennen die reactie. Was het in 1945 na vijf jaren van Duitse bezetting anders? Wij weten wel beter.

Negentien geestelijken, voor het merendeel uit Gorinchem, werden in Den Briel omgebracht en zij leven in de R.K. kerk voort als de H.H. Martelaren van Gorinchem. Onder hen waren zeventien priesters en twee lekebroeders. Vooral de Gorcumse Minderbroeders van het klooster in de Arkelstraat betaalden hun tol. Van de negentien die gedood werden waren er elf Franciscaan. Verder behoorden tot de Martelaren: Leonardus van Veghel, de pastoor van de St. Maartenskerk (op de plaats van de tegenwoordige Grote Markt) en de hulppastoor Nicolaas van Poppel; Dirk van der Eem, de rector van de Tertiarissen (het klooster van Sinte Agniet aan het Zusterhuis); Jan Lenaerts van Oosterwijk, de rector van de Regularissen van het Oud-Begijnhof aan de Haarstraat. De jongste onder hen was drie en twintig, de oudste was een Deense vluchteling van negentig. Hij vluchtte uit Denemarken naar Engeland en Schotland en vond tenslotte in ons land de dood.

In de nacht van 8 op 9 juli 1572 werden deze 19 geestelijken in Den Briel ter dood gebracht, ondanks het uitdrukkelijke bevel van Prins Willem van Oranje, dat wreedheden vermeden moesten worden.

Waarom ik dit „oud zeer" ophaal? Omdat historiebeschrijving geen verdoezeling verdraagt en om duidelijk te stellen onder welke moeilijke omstandigheden de Katholieken hun geloof moesten belijden. Ruim twee eeuwen lang, totdat zij in 1795 meer vrijheid kregen. Zij behoefden toen geen *f* 200,- meer te betalen als een soort recht om kerk te houden en zij behoefden ook niet meer te wachten tot het uitgaan van de Protestantse kerken. Maar die eerste decennia na 1572 hadden zij het moeilijk.

Gelukkig dat er nu een beter begrip

is ontstaan en de mensen van uiteenlopende religie meer naar elkaar toegroeien. Het begrip oecumene wordt meer levend, ook al is de weg niet gemakkelijk en heel lang. Wij mogen echter dankbaar zijn, dat de scherpe kanten meer en meer slijten en de verwijten wederzijds minder worden.

Wanneer wij echter de historie beschrijven dienen wij de zaken openhartig voor te stellen. Wanneer wij van goeden wille zijn kunnen wij er alleen maar uit leren, zoals de historie ons dikwijls een spiegel voorhoudt.

Moeilijke jaren dus na 1572. Het was in 1616 dat zich pas weer een priester in Gorinchem vestigde: de wereldgeestelijke Herman Strick. In 1628 kwam de Franciscaanse missionaris Joannes van Rooy naar onze stad. Hij werd in 1643 uit de stad verbannen omdat hij de R.K. godsdienst in het geheim had bediend in een schuur aan de (Oude) Lombardstraat, maar men tolereerde zijn aanwezigheid toch, omdat deze geestelijke zich tijdens het heersen van de pest op uitmuntende wijze had gedragen en velen hulp en bijstand verleende.

Men moest dus in het geheim zijn godsdienst beoefenen. Zo kwam men bijeen in een kamer achter de herberg „De Roos" aan de Hoogstraat (t.w. huis van de familie Worm). Door een poortje in de Eendvogelsteeg kon men hier komen en uiteraard geschiedde dit alles zoveel mogelijk in het geheim.

Dan was er een schuilkerk op de Langendijk, „In Abrahams Schoot" geheten, waar Joannes Hortensis van Wevelinckhoven, zoon van een bekende Gorcumse brouwersfamilie, pastoor was. Het karakter van deze schuilkerk, de tegenwoordige Lutherse Kerk, is nog goed waar te nemen. De kerk lag vroeger achter de huizen van de Langendijk en men kon er ook komen door een poortje in de Molenstraat.

Pater Joannes van Rooy oefende de R.K. eredienst dus aanvankelijk uit op een zolder achter de Haarstraat gelegen. Later werd dit een schuilkerkje, „Het Klooster" genoemd en pas in 1758 onder pastoor Lambertus Kouwenberg kwam er dan weer een echte kerk op de plaats waar nu het R.K. verenigingsgebouw „De Instuif" staat, dus naast de tegenwoordige parochiekerk.

Enkele eeuwen moest men zoveel mogelijk in het geheim zijn geloof uitoefenen en uiterlijk mocht de kerk beslist niet op een kerk lijken en ook zoveel mogelijk van de openbare weg af liggen. De weg van zolder, via schuilkerk naar kerk duurde ongeveer tweehonderd jaar (1572—1758).

—o—

De tegenwoordige R.K. kerk werd gebouwd onder het pastoraat van Pater Petrus Robijns. Op 23 februari 1836 werd de bouw aanbesteed — de begroting voor de nieuwe kerk bedroeg *f* 103.000,—.

De R.K. kerken werden in die tijd gebouwd onder goedkeuring en controle van het Ministerie van Waterstaat, zoals dat in de eerste helft van de negentiende eeuw gebruikelijk was.

Architect was Joannes van Nunen en de bouw geschiedde naar model van de R.K. kerk in Dordrecht. Alleen was de Gorcumse kerk iets groter, maar dan ook maar iets, namelijk een el breder en 1½ el langer.

De regering gaf *f* 17.000,— subsidie, de provincie *f* 3.000,— en de gemeente *f* 2.000,—, waaruit men kan zien dat subsidie bij kerkbouw, zoals vandaag voorkomt, beslist niet nieuw is.

Het toezicht op de bouw werd uitgeoefend door Ir. A. Greve van de Waterstaat. Vele van de kerken uit die tijd lijken op elkaar en men spreekt ook vandaag nog over zgn. „Waterstaatskerken".

Op 9 mei 1836 werd de paal, die geheid zou worden op de plaats van het H. Tabernakel, door de R.K. jongeren plechtig door Gorinchem gedragen. Deze paal was met bloemen versierd en werd door de jongeren zelf in de grond geheid.

Het terrein waarop de kerk werd gebouwd was bij deze gelegenheid omringd door negentien vlaggen, als eer aan de negentien Martelaren, en de Stafmuziek van het Gorcumse garnizoen luisterde de plechtigheid op.

Pastoor Robijns legde op 17 juni 1836 de eerste steen en in juni 1838 werd de nieuwe klok op een slede, getrokken door een met bloemen versierd paard, naar de oude kerk gebracht om gewijd te worden.

Ik herinner me nog hoe ik in de Duitse bezettingsjaren deze klok uit de toren van de kerk zag halen omdat de Duitsers meenden het materiaal nodig te hebben voor oorlogsdoeleinden. Al was het dan erg gevaarlijk, er werden van deze roof op 10 februari 1943 foto's gemaakt, waarvan ik er in dit artikel één opneem.

En dan komt de grote dag! Het is 16

De Waterstaatskerk in de Haarstraat, die 125 jaar geleden werd ingewijd.

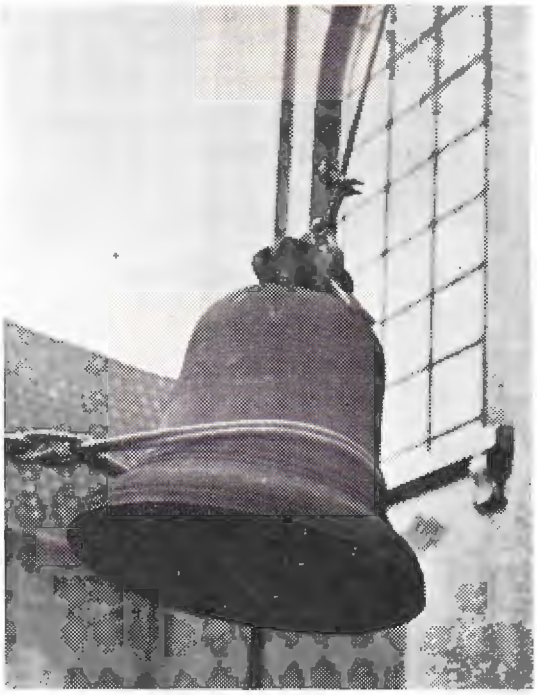

De klok werd in de Duitse bezettingsjaren uit het torentje gehaald en weggevoerd.

oktober 1838, dus vandaag 125 jaar geleden, dat de kerk geconsacreerd werd door Mgr. Ludovicus, Baron van Wijckersloot, Bisschop van Curium. De kerk werd toegewijd aan de H. Maria Onbevlekt Ontvangen en de H. Nicolaas Pieck en Gezellen. In de tombe op het hoogaltaar werden de reliquieën geplaatst van de H.H. Martelaren van Gorcum, afkomstig uit de schuilkerk van pastoor van Wevelinckhoven aan de Langendijk.

Het is interessant te vermelden, dat in dezelfde tijd ook Woudrichem een nieuwe R.K. kerk kreeg. De eerste steen voor het gebouw aan de Vissersdijk werd gelegd op 20 maart 1838 en op 5 september werd de kerk ingewijd door de Deken van Heusden. Deze kerk is toegewijd aan de H. Joannes Nepomucenus, wiens beeld aan de gevel van het kerkje is aangebracht.

—o—

Honderd jaar later. Op zondag 16 oktober 1938 werd ter gedachtenis aan dit eeuwfeest een plechtige Hoogmis opgedragen door de Pater Provinciaal Honoratius Caminada O. F. M.
De reliquieën werden in de nieuwe reliekschrijn de kerk binnengedragen en onder het nieuwe hoofdaltaar geplaatst. K.J.C.-ers hadden aan beide zijden van het altaar de erewacht betrokken. Het kerkkoor, o.l.v. de heer Jac. de Kroon, zong de H. Mis in A van F. Coenen en Theodorus Breys bespeelde het orgel. Beide musici hebben zich vele jaren op lofwaardige wijze ingezet voor het kerkelijke en ook voor het overige Gorcumse muziekleven!

De feestpredikatie werd gehouden door pastoor J. C. J. Gillissen O.F.M., een man, die voor de Gorcumse parochie veel heeft gedaan en onder wiens pastoraat de kerk van 1838 een ander aanzien kreeg door het nieuwe hoogaltaar en de gebrandschilderde ramen, die ter ere van de H.H. Martelaren van Gorcum in de kerk werden geplaatst en een waardevol bezit genoemd mogen worden. Pastoor Gilissen was ook een warm beoefenaar van de historie van de stad en zijn kerk en hij heeft er veel toe bijgedragen, dat hiervoor ook meer belangstelling werd gewekt.

Vele kerkelijke en wereldlijke autoriteiten waren bij deze eeuwfeestviering aanwezig en de Katholieke Radio Omroep zond deze plechtigheid via de radio uit, zodat velen konden meeleven met dit heuglijke feit. 's Middags was er een Plechtig Lof met Te Deum en het is te begrijpen, dat het op 16 oktober 1938 voor de Gorcumse Katholieken een grote dag was.

2. Hoogaltaar en gebrandschilderde ramen spreken over de Martelaren

Het nieuwe hoogaltaar, dat door Mgr. Dr. J. de Jong, de Aartsbisschop van Utrecht, werd geconsacreerd, is uitgevoerd in Giallo di Siennamarmer en in edelsmeedwerk van de bekende edelsmid J. E. Brom uit Utrecht.

Het altaar wordt beheerst door een groot koperen kruis met de Christusfiguur. Hier omheen slingeren zich de ranken van de passiebloem met negentien openbloeiende passiebloemen. Elke bloem is voorzien van een kruis, het kruis van het martelaarschap, met daarboven een kroon, de kroon van de overwinning. Het geheel heeft een bloedrode achtergrond.

De legende over de passiebloem zegt: „De delen van de bloem herinneren ons aan het lijden en sterven van Christus: de drie stijlen aan de nagelen waarmee Hij werd vastgenageld, één aan de voeten en twee aan de handen.

De vijf meeldraden aan Zijn wonden, twee in Zijn handen, twee in Zijn voeten en één in Zijn zijde. De androgynophoor aan de kruispaal. De bijkroon aan de doornenkrans welke Pilatus' krijgsknechten op Zijn hoofd plaatsten. De tien kelk- en kroonbladen aan de tien apostelen zonder Petrus en Judas."

Onder het altaar bevindt zich de zilveren reliekschrijn (ook van Brom), waarin de relieken van de H.H. Martelaren aanwezig zijn. Op de altaartafel het tabernakel en zes verguld gedreven kandelaars.

De afsluiting van het priesterkoor wordt gevormd door de communiebank, ook weer edelsmeedwerk. In het midden twee herten, die drinken van het water uit het Christusmonogram, aan de ene zijde het lam Gods en aan de andere kant de pelikaan, die zijn jongen met zijn eigen bloed voedt. Het geheel omkranst met korenaren en druiventrossen, de symbolen van de H. Eucharistie.

De kerk heeft een fraai gebeeldhouwde preekstoel, met taferelen uit het leven van Franciscus, welke Heilige wij aan de voet van de preekstoel aantreffen met een wolf, die een schaap werd.

In de communiebank voor het hoogaltaar in edelsmeedwerk van Brom een prachtige pelikaan, die met zijn bloed zijn jongen voedt als symbool van het Heilig Misoffer.

Deze preekstoel werd in 1859 vervaardigd door de beeldhouwer G. Lucius uit Den Bosch.

In het priesterkoor bevinden zich ter weerszijden van het hoogaltaar twee kleine gebrandschilderde ramen, welke de motieven tonen van de hoofdzaken waarvoor de Martelaren zijn gevallen. Op het ene raam de tiaar met de sleutels, de symbolen van het pausschap, op het andere de Heilige Hostie en de kelk als symbolen van het Heilig Sacrament des Altaars. Op beide ramen dan verder een tweetal engelen.

—o—

In de kerk treft men verder twaalf grote gebrandschilderde ramen aan als herinnering aan de Gorcumse Martelaren. Deze ramen zijn gemaakt door Pater Hubertus Randag O.F.M., destijds kapelaan van de Mozes en Aäronskerk te Amsterdam. Aan beide zijden van de kerk vijf ramen, uitgevoerd in een zware blauwe tint, welke het interieur wel donker maakt. Hierop worden tien Martelaren uitgebeeld. Bovenin elk raam vindt men een episode uit de geschiedenis van de Martelaren en het belangrijkste gedeelte wordt gevormd door de figuur van de Martelaar, omringd met allerlei symbolen, die aan zijn leven herinneren. De eerste ramen werden in 1938 geplaatst, die drie laatste in 1945 bij het veertigjarig priesterfeest van pastoor Gilissen. Ter weerszijden van de ingang van de kerk bevinden zich nog twee gebrandschilderde ramen, waarop vier en vijf Martelaren worden geëerd. Deze ramen zijn veel lichter van tint.

De tien genoemde ramen stellen de volgende Martelaren voor:

HIERONYMUS VAN WEERT, die in zijn jonge jaren in het Heilig Land was geweest en daar in de gevangenis heeft gezeten, uitgedrukt door de ketting om zijn polsen en de palm van het martelaarschap in zijn hand. Verder vinden wij in het raam het wapen van Weert en bovenin de aankomst van de Geuzenschepen op de Merwede te Gorinchem.

LEONARDUS VAN VEGHEL, pastoor van de St. Maartenskerk. Hij kwam uit Den Bosch, waarom het wapen van deze stad is aangebracht. Leonardus was een man van de wetenschap, getuige de boeken aan zijn voet. Hij houdt beschermend zijn mantel over het wapen van Gorinchem, de stad die geestelijk aan zijn zorgen was toevertrouwd. In de kop van het raam vindt men hem sprekend in de parochiekerk.

ANTONIUS VAN WEERT, hem werden belangrijke ambten aangeboden, maar hij begeerde ze niet en met zijn voet stoot hij de ambtsketens weg. Hij verloochende niet de leer van de H. Eucharistie, uitgebeeld door de druiven en de korenaren. Bovenin het raam ziet men het roven van de kerkschatten.

NICOLAAS VAN POPPEL, de hulppastoor van Gorinchem, afkomstig uit Poppel in België, vandaar het wapen van de provincie Brabant. Nicolaas werd „het slaafke Gods" genoemd, omdat hij steeds werkzaam en hulpvaardig was. Dit wordt uitgebeeld door het juk aan zijn voet. Bovenin het raam ziet men hem, de Gorcumse schutters toesprekend. Een prachtige voorstelling, zoals vele van deze ramen op treffende wijze de geschiedenis van de Martelaren afbeelden.

WILHADUS DE DEEN, het laatste raam aan de Evangeliekant. Een ontroerende voorstelling van deze negentigjarige priester, oud en mager. Hij was afkomstig uit Denemarken en bij de geloofsvervolging naar Engeland en Schotland getrokken, getuige de wapens. Later kwam hij in ons land en in het Gorcumse Minderbroedersklooster terecht. Zijn pelgrimstocht wordt uitgebeeld door de pelgrimsstaf en de proviandbuidel. Hij was de enige Deense heilige, hetgeen wordt gesymboliseerd door de groene boom, die in de top verdort. Verder ziet men in het raam, de martelingen die hij moest ondergaan.

GODFRIED VAN MELVEREN, de koster van de kloosterkerk in de Arkelstraat, uitgebeeld door de sleutels en de bel. Hij schilderde heiligenplaatjes, vandaar het palet en de ezel. Verder vinden wij in dit raam de aankomst van de Martelaren aan het Groothoofd te Dordrecht, waar zij door het publiek bespot werden.

JAN LENAERTS VAN OOSTERWIJK, een Augustijn, rector van het Oud-Begijnhof in de Haarstraat. Wij zien het wapen van Oosterwijk. Hij werd geprest zijn geld af te geven, hij stoot met zijn voet de geldbuidel weg. Hij leefde zeer ascetisch en zo wilde hij zich bijvoorbeeld nimmer verwar-

men, uitgedrukt door de terugwijkende vlammen. In de kop van het raam ziet men de Matelaren, het Te Deum zingend, langs de galg in Den Briel trekken.

DIRK VAN EEM, rector van de zusters van Sinte Agniet aan het Zusterhuis, dat in 1401 werd gesticht door Else, de weduwe van Floris Spronck. Hij kwam uit Amersfoort, wat te zien is aan het stadswapen. Dirk had een bisdom kunnen krijgen, maar hij verkoos de eenvoud van Sint Franciscus. Daarom ziet men in het raam dat hij de mijter en de bisschopsstaf opzij schuift. In de plaats daarvan het kruis, de doodskop en de boetegordel. Hij

Het hoogaltaar in de R.K. kerk met de negentien openbloeiende passiebloemen als eerbetoon aan de H.H. Martelaren van Gorinchem.

was een asceet en sprak zo weinig mogelijk. Daarom heeft pater Randag hem uitgebeeld met de vinger op de mond als teken van de zwijgzaamheid.

GODEFRIDUS VAN DUINEN, een Gorcumer die in het Minderbroederklooster alhier rust vond voor zijn gestoorde gemoedstoestand. Hij beoefende sterk de zuiverheid, waarom wij hem zien met een linnen doek om de hals. Prachtig vooral is in dit raam het Lam op de sterrenbaan, uitbeeldend zijn uitroep tot Leonardus van Veghel als hij ter galg wordt geleid. „Spoedt u, vandaag nog zullen wij feestvieren met het Lam". Men wilde hem vrijlaten wegens zijn zwakheid van vermogens, maar in de kop van het raam ziet men hem de ladder opgaan om samen met zijn broeders te sterven.

NICOLAAS PIECK, de gardiaan van het Minderbroederklooster in de Arkelstraat. Hij was de aanvoerder van de Martelaren. Hij kwam uit een gezeten Gorcumse familie. Wij zien in het raam zijn familiewapen: drie eksters. Hij beschermt zijn ketenen want hij wil niet dat men hem vrijlaat tegen een afkoopsom, hoewel zijn familie daarvoor veel moeite heeft gedaan. Nicolaas wil echter bij zijn broeders blijven en zo het moet met hen sterven. Hij werd erg mishandeld, daarom de blaker met de kaars, de bijl en het koord waarmee hij tegen een deur werd opgetrokken. Hij laafde zijn broeders in nood met water, uitgebeeld door de kruik aan zijn voet. In de kop van het raam vindt men de intocht van de Martelaren in de hemel.

Deze ramen vormen een kostbaar en kunstzinnig bezit voor Gorinchem en de Katholieken. Men kent ze nog te weinig en vooral de prachtige symboliek die er in te vinden is.

Vele malen heb ik met de opeenvolgende pastoors van de R.K. parochiekerk in Gorinchem rondleidingen langs deze ramen mogen leiden en honderden belangstellenden kunnen vertellen over de rijke historie van de stad en van de Martelaren, die hierin geëerd worden. Deze ramen zijn waard gekend te worden, omdat ze met elkaar een stuk Gorcumse historie uitbeelden

Ook na 1938 is er veel veranderd. Gorinchem is belangrijk uitgebreid en in het noordwestelijke stadsdeel is de hulpkerk St. Martinus gesticht, toegewijd aan de schutspatroon van Gorinchem: Sint Maarten. Met waardering denk ik aan pater Castelein, die hier zijn pioniersarbeid verrichtte. Inmiddels is hier een zelfstandige parochie gevormd.

Evenzo denk ik aan pater Verhaar, die in Hardinxveld-Giessendam een parochie stichtte. En overigens aan alle priesters, waarmee ik in de loop van de jaren mocht spreken over de historie van het Gorcumse Katholicisme, als belangrijk onderdeel van onze plaatselijke geschiedenis.

De kerk van 1838 aan de Haarstraat werd in 1962 uiterlijk gerestaureerd en het torentje staat er nu weer trots bij. Het kan de eeuwen weer trotseren. Mogen wij als Gorcumers die eeuwen tegemoet treden in dankbaarheid voor alles wat ons werd geschonken in samenwerking tussen „andersdenkenden". Dan alleen kan het de gemeenschap goed gaan.

Het raam dat herinnert aan pastoor Leonardus van Veghel.

Anderhalve eeuw Gorcumse ontwikkeling

door G. van Andel

1814 - 1964

Toen de heer Van Peer, de samensteller van ons programma voor deze winter, me verzocht als onderdeel van dit programma wat te willen vertellen over de ontwikkeling van Gorcum in de periode 1814 tot 1964, heb ik me daartoe dadelijk bereid verklaard, zonder me goed te realiseren, welk een taak ik op me had genomen. Nu bevangt me een zekere schrik over de omvang van de taak, want ook al zijn 150 jaren in de ontwikkelingsgeschiedenis van onze stad nog maar een korte periode, toch zijn deze anderhalve eeuw wel zeer erg lang, afgemeten tegen de tijd, die voor een inleiding voor een van onze „historische avonden" beschikbaar is.

Als men dan nog in aanmerking neemt, dat juist de periode, welke de ouderen onder ons voor een groot deel hebben beleefd, een tijdperk is, waarin zich op velerlei gebied een diep-ingrijpende evolutie heeft voorgedaan, waardoor de samenleving in West-Europa, maar vooral dus in ons land geweldige veranderingen hebben doorgemaakt, zowel op maatschappelijk, economisch als sociaal terrein, dan rijst de vraag of een poging dit alles in een korte inleiding samen te vatten wel enige kans op slagen zal hebben.

Ik moet daarom bij voorbaat U verzoeken in geen enkel opzicht een zekere volledigheid te verwachten.

Ontredderde stad

Om nu tot mijn onderwerp te komen zou ik u even terug willen voeren tot de 20ste februari 1814, de dag waarop Gorcum aan de geallieerden werd overgegeven en door de Fransen ontruimd.

Nadat Generaal Rampon op 4 februari had gecapituleerd, had de bevolking nog een periode van onzekerheid doorgemaakt, zoals velen onzer zich uit de meidagen van 1945 zullen herinneren, maar geleidelijk aan was het inzicht in de wijze, waarop het gezag door de geallieerden van de Fransen zou worden overgenomen, duidelijker geworden en was de rust in het zwaar getroffen stadje in zoverre weergekeerd, dat men kon trachten tot een zeker inzicht te komen in de gevolgen van een beleg van ongeveer 3 maanden en de daarmee gepaard gaande bombardementen.

Door een wonder was bij de bombardementen maar een gering aantal burgers omgekomen, maar, zoals de heer D. de Graaf, de „Ooggetuige" van het „Verhaal betrekkelijk Beleg, Bombardement en Overgave van Gorcum" dit beschrijft:

„De lichamen en het zenuwgestel van velen onzer waren door de schrik en de angsten, die we gedurende de belegering hadden uitgestaan, zowel als door de kommer en het gebrek van anderen zo gevoelig getroffen, dat deze en verscheiden volgende dagen, ja weken zelfs, onze gezondheid daardoor aanmerkelijk heeft geleden. Kort voor, doch vooral na het bombardement openbaarden zich vele ziekten, waaronder een aantal inwoners van allerlei jaren en beiderlei kunne is bezweken."

De materiële schade was echter ontstellend. Van de ruim 1400 woningen van het stadje waren er geen 300 geheel onbeschadigd en deze bestonden voor het grootste deel uit kleine huis-

jes in de stegen en uit de schuren stallen en dergelijke van minder belang zijnde gebouwen.
In wijk C, de wijk waar voor het merendeel flinke woonhuizen stonden, werd de schade op ƒ 106.000,— geschat en de totale schade binnen de stad aan openbare en particuliere gebouwen beliep ƒ 300.000,—, terwijl buiten de stad door vernielingen om het schootveld vrij te maken aan gebouwen en beplantingen nog ruim ƒ 100.000,— schade was aangericht.
Tegen de toenmalige geldswaarde ontstellende bedragen, welke te indrukwekkender zullen zijn geweest, omdat weinig door verzekering gedekt kan zijn geweest en van rijksbijdragen, zoals wij die kennen, geen sprake was.

Hulp

De beschrijving van onze „Ooggetuige" over de aanblik van de stad na het staken van de vijandigheden kan ons een vage indruk geven van de verwoestingen:
„Allerwegen was het verwoesting. Alles riep ons luide toe om hulp, om herstel. Trad men zijn woning of die van een vriend binnen, dan beefde men angstig terug, op het zien van zoveel vernieling, als het bombardement had teweeg gebracht. Waar 't oog van de wandelaar thans op een naakte vlakte, op puinhopen, op jammerlijke overblijfselen van der verwoesting nog gedeeltelijk ontkomen huizen viel, daar tierden weleer onze lommerrijke lanen, daar bloeiden onze rijke boomgaarden, daar prijkten onze vrolijke tuinen, daar stonden onze bevallige tuinhuizen en koepels, daar verhieven zich des landmans hechte gebouwen."
„Verwoesting was nu overal waar men de ogen heenwendde op een verschrikkelijke wijze aan woningen en huisraad met grove trekken getekend. Een groot aantal huizen zonder daken, de meeste ruiten verbrijzeld."
De opeenhoping van puin en vuil was zo groot, dat de regering vanuit Dordrecht een aantal arbeiders zond voor de opruiming.
Maar ook de voedingstoestand was in de laatste weken van het beleg steeds slechter geworden en vooral het minvermogende deel van de bevolking zal ernstig gebrek geleden hebben. Een probleem, waarover de geschiedschrijvers niet veel vermelden, maar dat men kan afleiden uit de mededeling, dat spoedig na de overgave „Een grote hoeveelheid vleesch, brood, gepelde garst, azijn, zout, olie, jenever, boter, kaas, stokvisch, tabak, benevens gemaakte mans- en vrouwenkleederen op 26 wagens werden aangevoerd en daarenboven 6 schoone ossen, welke voorraden aan de meest behoevenden werden uitgereikt."
Van deze smalle basis af moest men dan onze stad, die bij het terugtrekken van de Fransen uit ons land wel heel zwaar werd getroffen, weer trachten op te bouwen.
Zonder veel hulp van overheidswege, zonder veel geldelijke steun en voor een groot deel aangewezen op eigen middelen, en als men dan leest, in welk 'n bewonderenswaardig tempo men de herbouw der stad ter hand heeft genomen, en hoe men naast het herstel van de schade reeds enkele jaren later ook voor die tijd grote werken begint uit te voeren, dan is men vervuld van respect voor de energie en het doorzettingsvermogen van een betrekkelijk klein deel van de toenmalige bevolking.
Want bij dit alles moeten we ons toch ook weer voor ogen houden, dat ook voor Gorcum in die tijd wel zal hebben gegolden, dat de welvaart beperkt bleef tot een klein deel van de bevolking, maar dat de grote meerderheid een zeer armelijk bestaan leed.

Schamel bestaan

Zoals prof. dr. I. J. Brugmans in „Paardenkracht en Mensenkracht" over de sociale verhoudingen in de jaren na 1814 zegt:

„Onder de sociale groepen of klassen, waaruit de samenleving was opgebouwd, trekt de arbeidende klasse het meest de aandacht. Het merkwaardige feit doet zich voor, dat deze klasse als zodanig vóór het midden der eeuw niet bekend was. Want de loonarbeiders gingen schuil in die grotere groep, die de naam droeg „de armen" of „het volk", waartoe ook de armlastigen behoorden, die door de bedeling of bedelarij in het leven moesten worden gehouden. Deze amalgamering was niet zo vreemd als zij schijnt. Het loon was zo laag, dat de arbeiders gevoeglijk tot de „armen" konden worden gerekend. Het gemiddelde dagloon voor volwassenen bedroeg omstreeks 1820 in Holland en Zeeland ƒ 1 per dag, in de overige provincies, waar veel huisindustrie voorkwam, vijftig tot tachtig cent per dag. Van den Bosch stelde in 1829 de verdienste van de Nederlandse arbeider op gemiddeld ƒ 200 per jaar. Hoogendorp noemde iets eerder het inkomen van de armen nog geen ƒ 150. In 1816 merkte hij op, dat de werk-

lonen van de ambachtsman niet voldoende waren om een talrijk gezin te onderhouden. In de loop der jaren werd de toestand er niet beter op: de geleidelijke prijsstijging, die plaats had, werd niet gecompenseerd door een toeneming van de lonen."

Dit is dan dus de tijd waarvan prof. L. G. J. Verberne in zijn Geschiedenis van Nederland zegt:

„Een rapport van 1816 rangschikt 1/11 van de „Nederlandse bevolking" in de rubriek „armen", maar laat de verpleegden der godshuizen buiten beschouwing. Wil men andere cijfers, zo zie men andermaal naar Leiden, waar men in 1817 op een bevolking van 28000 zielen niet minder dan 14000 bedeelden telde. Hierbij moge erkend worden, dat in menig geval de bedeling een toeslag betekende op de te lage lonen, dat een betrekkelijk klein gedeelte der bedeelden geheel werkloos was, dat de betrouwbaarheid der telling volstrekt niet vaststaat, de opgaven blijven onmiskenbaar wijzen op een noodtoestand. Vooral het jaar 1817 was een hongerjaar. In Zuid-Holland moest 23% der bevolking ondersteund worden. Van ambtelijke zijde schatte men het aantal bedeelden in het hele land op 1/9 van de bevolking. Een andere berekening gaf zelfs 1/7 als uitkomst en telde evenmin de verpleegden in de „godshuizen" mee."

Door de korte tijd van voorbereiding ben ik er niet in geslaagd tot een inzicht te komen in de maatschappelijke verhoudingen in onze stad in deze zelfde periode. Omdat Gorcum een typisch streekcentrum was, waar de voorziening van de omliggende streek voor de handel groter mogelijkheden bracht, en waar de handel in de landbouwprodukten, die uit de omgeving aangevoerd werden, een zekere levendigheid veroorzaakte, terwijl tevens de ligging van ons stadje bij de samenvloeiing van Maas en Waal, aan het einde van de benedenstromen, die nog onder de invloed van eb en vloed stonden, het in het bijzonder geschikt maakte als stapelplaats en voorraadhoudster voor een groot omliggend gebied, zullen wellicht de arbeiders hier wat minder in de verdrukking hebben verkeerd, dan in typische industrieplaatsen als Leiden, waar men wel heel erg conjunctuurgevoelig was en waar de tijden van werkloosheid elkaar maar al te snel opvolgden. Wellicht heeft hier ook de visserij wat meer mogelijkheden gebracht.

Daarnaast krijgt men uit de weinige gegevens die beschikbaar zijn, de indruk, dat het aantal ambachtslieden, dat voor een deel zijn opdrachten uit de omstreken ontving, tamelijk groot was en dat zich reeds een zekere winkelstand, die hoofdzakelijk produkten van eigen nijverheid verkocht, begon te ontwikkelen. Maar toch kan men met zekerheid aannemen, dat ook hier een groot gedeelte van de bevolking tot die groep behoorde, welke men rangschikte onder „de armen" of „het volk" en dat daarnaast velen in kleine bedrijfjes maar een schamel bestaan vonden.

Als variatie op de toestanden in het midden Oosten voor 1940, welke een econoom beschreef als een samenleving waarin de rijken steeds rijker en de armen steeds armer werden, zou men in dit geval kunnen zeggen, dat de rijken wellicht niet heel rijk waren, maar dat de armen wel erg arm waren.

En toch leest men in de Kroniek van Gorinchem van de heer Emck, dat reeds op 25 augustus 1814 door de kleine Israëlitische Gemeente een begraafplaats wordt gesticht en dat deze zelfde Gemeente op 20 juni 1817 een Synagoge inwijdt in het herstelde kerkje van de Lutherse Gemeente aan de Havendijk, waarvan het herstel ingrijpende verhouwingen gevraagd moet hebben, omdat het door de Lutherse Gemeente werd verlaten in verband met het feit, dat het wrak geschoten was.

Maar ook de Lutherse Gemeente blijft niet bij de pakken neerzitten. Zij koopt op 7 augustus 1815 de kerk „In Abrahams Schoot" aan de Langendijk en begint met zo grote voortvarendheid met verbouwing en herstel, dat deze kerk reeds op 13 maart 1816 kan worden ingewijd.

Grote werken

En in een periode, waarin men verwacht, dat alle energie nodig zal zijn om moeizaam de schade van het bombardement te herstellen en de meeste inwoners het druk hebben gehad met het herstel van eigen schade en de wederopbouw van door de oorlog verstoorde bedrijven en bedrijfjes, legt men een nieuw plantsoen aan. Ongestoord door tegenslagen, als twee overstromingen in 1816 en 1820, gaat men voort met de bouw en de verbouwing van openbare gebouwen.

In deze tijd zal de uitvoering van verschillende in die tijd zeer arbeidsintensieve waterstaatswerken, als het

maken van de nieuwe Waaldijk vanaf de vesting tot de Dalemse Kerk in 1815, de bouw van een nieuwe Merwedekeersluis bij de Waterpoort en de Korenbrugsluis in 1818, het graven van het Kanaal van Steenenhoek met de daarbij behorende sluizen in de jaren 1818 en 1819 en de aanleg van het Zederikkanaal in 1825, niet alleen arbeid gebracht hebben voor het „Volk" maar ook voor de vele ambachtsbedrijfjes, met daarnaast een toeneming van de bedrijvigheid, die ook de middenstand ten goede zal zijn gekomen.

Ook hier zal toch wel gegolden hebben dat - vooral in nog betrekkelijk besloten gemeenschappen - een samenloop van bijzondere omstandigheden, waardoor de bedrijvigheid gestimuleerd wordt, van grote invloed op de algemene conjunctuur kan zijn en de algemene ondernemingsgeest kan aanwakkeren.

Gunstige ligging

Als men toch leest, hoe moeizaam het economisch herstel in ons land na 1816 verliep, hoe juist onze haven- en handelssteden deze jaren nodig hebben gehad om de internationale scheepvaart en handel weer op gang te brengen en hoe de periode van 1816 tot ongeveer 1860 een tijd is geweest van grote armoede voor het „Volk" en van geringe mogelijkheden voor de kleine middenstand van ambachtslieden en kleinhandelaren en winkeliers, voor zover zij er waren, dan doet het een beetje wonderlijk aan, dat men in een stadje, dat in 1825 nog geen 6000 inwoners telde, zovele plannen durfde maken en uitvoeren.

Uit alles blijkt dan ook, dat de Gorcumse ondernemers van alle gunstige omstandigheden en vooral ook van de toenmaals extra gunstige ligging van Gorcum gebruik hebben weten te maken en bovenal, dat zij een open oog hebben gehad voor de marktsituaties van een veel grotere markt, dan die van de plaats of van de streek.

Het feit, dat in 1830 Gorcum reeds in het stoombootverkeer werd opgenomen en dat onze stad reeds in 1832 het beginstation werd voor de stoomsleepdiensten op Duitsland, wijst niet alleen op een verbeterde bevaarbaarheid van de rivier, door de ommekeer, die de stoommachine bracht, maar wijst er naar mijn mening op, dat het goederenverkeer van en naar Gorcum van voor die tijd behoorlijke omvang moet zijn geweest.

Iets waarvan men een bevestiging zou kunnen zien in het snel toenemen van het aantal stoombootdiensten, dat Gorcum aan gaat doen en vooral ook in het aantal van dergelijke diensten, dat door Gorcumse ondernemers wordt ingesteld. Juist omdat in die periode het eigenvervoer voor vele reders de reden was om tot instelling van beurtdiensten te komen, lijkt dit laatste me een aanwijzing van een belangrijk goederenverkeer.

Men keek verder dan Gorcum zelve en had relaties met bedrijven in binnen- en buitenland en beschikte over een ondernemingsgeest en een doorzettingsvermogen, die het mogelijk maakten in deze kleine gemeenschap plannen uit te voeren, als de bouw van een schouwburgzaal, de afbraak en de herbouw van kerk en stadhuis, waarvan wij de resultaten niet altijd behoeven te waarderen, maar die ons toch met respect moeten vervullen voor een gemeenschap, die nog geen dertig jaar na de ramp van het beleg dergelijke blijken van liefde voor haar stad wist te geven.

De geleidelijke bevolkingstoename wijst op een gezonde groei, maar binnen de wallen is nog voldoende ruimte, niet alleen voor de bevolking, maar ook voor de stichting van bedrijven, want ook Gorcum begint te industrialiseren.

Velen naar de bedeling

Onwillekeurig zouden we geneigd zijn aan te nemen, dat dit alles ook op een toenemende welvaart van de gehele bevolking zou moeten wijzen, maar als men de Beredeneerde Verslagen van den Toestand van de Gemeente in de jaren 1857 tot 1861 leest, dan blijkt het aantal mensen, dat voor een groot deel van het jaar van de „bedeling" moet leven, nog ontstellend groot.

In de vier wintermaanden van 1856 totaal 905 in 1857 608 in 1858 469, in 1859 323 en in 1860 451, in 1861 627, maar in de acht zomermaanden zijn de aantallen nog respectabel, te weten resp. in dezelfde jaren 179, 188, 175, 153, 161 en 174. Naast deze uitkeringen had men dan nog de spijsuitkeringen, in 1861 23864 porties en uitdelingen van brandstoffen.

Als men daarbij in aanmerking neemt, dat men met uitkeringen zeker niet royaal was, zoals blijkt uit de volgende opmerking in het verslag van 1858: „met gepaste strengheid wordt door het Burgerlijk Armbestuur een verhoging van onderstand geweerd, terwijl het steeds een nauwgezet oog houdt op den toestand der armen en

daar, waar zich een mindere behoefte voordoet, terstond vermindering van onderstand toepast of wel die geheel intrekt.

Aanzienlijk mag het verschil genoemd worden tussen de onderstanden door het burgerlijk armbestuur en die, vroeger door de kerkelijke instellingen van weldadigheid verleend", dan heeft men een indruk van de toestand van de arbeidende bevolking, die bij iedere economische tegenslag, door laat invallen van het voorjaar, streng winterweer, ongunstig water voor de visvangst enz. uiterst kwetsbaar was.

Dat men in die tijd wel andere opvattingen had over sociale zorg als thans, blijkt uit de volgende opmerking in het verslag van 1858:

„Waren de armen vroeger onbezorgd voor de winter, omdat zij kerkelijke armbesturen vonden, welke steeds ruim in hunnen behoeften voorzagen, thans is het geval omgekeerd, zij worden gedwongen om in tijden dat er gelegenheid is om te werken, van hunne verdiensten iets te sparen voor den winter, wetende dat het Burgerlijk Armbestuur hen ook gedurende de zomer gade slaat en steeds karig onderstand verleent. De thans nog ingewortelde zorgeloosheid zal daardoor tot meerdere spaarzaamheid en zorg leiden."

In een periode waarover prof. Brugmans zegt, dat zij in Nederland gekenmerkt werd door grote werkloosheid en door lage lonen, was de positie van „het volk" extra kwetsbaar, doordat de lonen vrijwel stabiel bleven, maar de prijzen van de eerste levensbehoeften sterk fluctueerden, zoals blijkt uit de prijsvergelijkingen van de op de Gorcumse markt aangevoerde landbouwproducten, vermeld in de Beredeneerde Verslagen.

In de jaren 1854 tot 1863 varieerden de gemiddelde jaarprijzen van tarwe tussen *f* 8,10 en *f* 15,42 per mud, van rogge tussen *f* 6,18 en *f* 11,08 en van aardappelen tussen *f* 1,75 tot *f* 3,95 per mud.

Belangrijke marktplaats

Men moet hierbij toch in aanmerking nemen, dat in een periode, waarin de bevoorrading van de bevolking in hoofdzaak moest komen van de landbouw in de streek, omdat het beperkte vervoer aanvoer van grote afstanden moeilijker maakte, de regionale marktnoteringen bepalend waren voor de prijzen van de eerste levensmiddelen en dat èn de landbouwers èn de verbruikers uiterst afhankelijk waren van deze markt en evenzeer van de vraag of de oogst mee- of tegenviel.

Gorcum had zich toch inmiddels ontwikkeld tot een belangrijke markt voor landbouwprodukten, wat moge blijken uit de volgende cijfers:

Jaar-aanvoer	Tarwe	Rogge	Haver	Aardappelen
1854	6742	4475	5085	1816
1858	12656	5929	4660	1898
1865	22045	8345	11365	4050

alles in mudden.

Het opmerkelijke is, dat in een periode, waarin de aardappelen het belangrijkste voedingsmiddel voor „het volk" waren, zozeer dat vele schrijvers de erbarmelijke lichamelijke toestand van de arbeiders aan deze eenzijdige en onvoldoende voeding toeschreven, de aanvoeren van aardappelen in Gorcum niet van grote betekenis waren. Waarschijnlijk is dit verklaarbaar door het feit, dat een groot deel van de gronden om Gorcum zich niet voor de teelt van aardappelen leende, met het gevolg, dat, zoals een andere schrijver dit stelt, de bevolking van deze streek zich voor een groot deel voedde met grutten en karnemelk, met zoals hij zegt het resultaat, dat de jongens uit dit gebied, die voor de militie opkwamen, in hun lengte en lichaamsbouw een gunstige uitzondering vormden.

Waarschijnlijk zal met dit al de economische toestand in Gorcum wat minder ongunstig zijn geweest dan elders, en zal ook de grote groep van de bevolking, die tot de minvermogende gerekend werd, het hier wat minder slecht gehad hebben, omdat de bedrijvigheid, voortvloeiende uit de functie van de stad als streekcentrum en versterkt door de invloed van vele vrij grote en in ieder geval zeer arbeidsintensieve waterbouwkundige werken enz. ook voor hen betere kansen gebracht zal hebben.

Gepatenteerde kooplieden

De toenemende belangrijkheid van onze stad als markt voor de produkten van de streek blijkt uit de bouw van een Korenbeurs aan de Havendijk in 1853, waar al spoedig belangrijke aanvoeren plaats vonden, zoals blijkt uit de uitvoerige bepalingen van de Verordeningen voor de Korenbeurs, waarvan nog een exemplaar in onze bibliotheek aanwezig is.

Dat het een typische markt was voor de verkoop van eigen produkten door de landbouwers blijkt uit de be-

paling, dat de zuidelijke galerij bestemd is voor gepatenteerde kooplieden en de noordelijke voor de landbouwers.

We moeten ons immers niet wijs maken, dat alleen in onze tijd vrijwel alles geregeld is en dat er in de vorige eeuw een grote vrijheid zou hebben bestaan. De uitdrukking gepatenteerde kooplui wijst wel overtuigend op een beperking van de vestigingsvergunningen en de verordening op den Verkoop van Brood. do. 1856, waarvan we ook nog een exemplaar bezitten, toont aan dat de behoefte om voor te schrijven niet minder groot was en evenzeer dat maatregelen nodig waren om de verbruikers te beschermen.

Het is waarschijnlijk dat omstreeks 1860 ook Gorcum nog een stad was, die 's nachts gesloten werd, maar uit een Reglement op het Sluiten en Openen van de Poorten van 2 december 1847 kunnen we lezen, dat toen iedere avond om elf uur alle poorten gesloten moesten worden, behalve in de nachten voorafgaand aan de jaarlijkse paarden -of rundermarkten. Dit geeft de indruk, dat een jaarmarkt zo verbroederend werkte, dat men dan geen overvallen behoefde te vrezen.

Het feit, dat men na 1855 poorten afbreekt en een Vijfde Uitgang maakt, geeft me de indruk, dat men de behoefte aan afsluiting wel een beetje overwonnen had.

Industrie

Dat de economie van ons stadje, dat inmiddels ruim 9000 inwoners had, nog hoofdzakelijk gebaseerd was op handel en kleine ondernemingen, blijkt uit de lijst van Fabrieken, Trafieken en Ambachten, waaruit we lezen, dat het aantal werknemers per bedrijf slechts bij uitzondering meer dan een of twee is, en dat mechanisatie tot enkele bedrijven beperkt blijft.

Er zijn drie grutters, waarvan de één een stoommolen van 6 P.K. heeft en de andere tezamen vier paardemolens. Een koperdraaier met een stoomwerktuig van 1½ P.K. Een stoom- en twee windmolens en een meelfabriek met een stoommolen en drie olieslagers, waarvan één een stoomwerktuig van 12 P.K. heeft en ten slotte, als bewijs van andere levensgewoonten een snuifmolenaar met een stoommolen.

Maar toch komt ook Gorcum zo langzamerhand onder de invloed van de industriële revolutie en beginnen vele ondernemers „groter" te denken.

In de volgende decennia richt men zich in de eerste plaats op het vervoer en neemt het aantal stoombootondernemingen geleidelijk toe, maar ook ontwikkelen plaatselijke bedrijven zich meer en meer tot fabrieken, terwijl ondernemers van elders zich ook hier vestigen.

De plaatselijke meelfabrieken en bierbrouwerijen worden groter en beginnen, wat de afzet van hun producten betreft, mede door de vele geregelde bootdiensten, hun afzetgebied te verruimen en ook de handel gaat meer en meer nationaal en zelfs internationaal, dan regionaal denken.

Welvarende stad

Het onderwijs, vooral ook het middelbare onderwijs, komt in het middelpunt van de belangstelling te staan en het aantal onderwijsinrichtingen neemt geleidelijk toe, maar ook het lager- en het nijverheidsonderwijs krijgt steeds meer de aandacht.

Tegen het einde van de negentiende eeuw is Gorcum dan ook een welvarende stad, waar afgezien van de invloeden van kortere conjunctuurgolven, een behoorlijke bedrijvigheid heerst, welke opnieuw gestimuleerd wordt door grote werken, als het graven van het Merwedekanaal en de aanleg van de spoorweg Geldermalsen-Dordrecht.

Dit alles had ook het beeld van onze stad ingrijpend gewijzigd, de aanleg van de spoorbaan en het graven van de uitmonding van het Merwedekanaal, had ten westen van de stad het landschap volkomen gewijzigd en veel natuurschoon, waarop de bewoners trots waren, als hun beroemde Kastanjelaan en een deel van het Plantsoen doen verdwijnen, maar ook had de toenemende welvaart in de stad vele veranderingen gebracht. Een opkomende winkelstand en de behoefte aan grotere en aantrekkelijke winkels bracht mee, dat allerwegen gevels van oude huizen verbouwd werden en dat veel, waarop wij tegenwoordig zuinig zouden zijn, zonder enige bezwaren werd vernield. Terzelfder tijd bracht de beroemde Portland Cement de mogelijkheid om oude gevels te bepleisteren en werd het mode zoveel mogelijk achter een cementlaag te verbergen. Deels omdat men meende op deze wijze het bezwaar van het vochtig zijn, van de dikwijls poreuze oude muren, te kunnen ondervangen, maar evenzeer omdat het, wat we tegenwoordig noemen, een status-symbool

was het oude op deze wijze te moderniseren.

De stad had inmiddels bijna 12.000 inwoners en de vestingwallen begonnen hier en daar wat te knellen.

Op enige afstand van de wallen hadden zich industrieën gevestigd, die deels met inachtneming van de vele voorschriften inzake de verboden kring, hun bedrijfsruimten hadden gebouwd, deels juist buiten die kring gevestigd waren.

De fabrieken van De Vries Robbé, de suikerfabriek Hollandia, wat later de siroopfabriek van Duintjes, Wilkens Meihuizen & Co. en de scheepswerf Fortuna begonnen het accent van de bedrijvigheid meer en meer in de richting van de industrie te verleggen, maar daarnaast bleef Gorcum nog een typische voorzieningscentrum voor de streek en een marktplaats voor de produkten van deze streek. Het huisvestingsprobleem van de groeiende bevolking had men opgelost, door binnen de wallen nieuwe straten te bouwen. Successievelijk waren de Vissersdijk, de Pompstraat, de Verlengde Pompstraat en het Wilhelminaplein volgebouwd met woningen voor de middenklasse van de bevolking en verrezen er in de buurt van de gasfabriek en elders blokken typische arbeiderswoningen. Woningen, welke wij nu reeds voor een deel als onbewoonbaar hebben afgebroken, of welke naar onze mening dit stadium snel naderen, maar die in die tijd een opgelooflijke verbetering voor de huisvesting van deze bevolkingsgroep betekenden. Wij ouderen herinneren ons toch nog al te goed de erbarmelijke woningen in de steegjes aan de Appeldijk, de Vissersdijk, de Kortendijk en op vele andere plaatsen in Gorcum, deels eenkamerwoningen en voor een groot deel zonder enig sanitair.

De verplichting, dat in ieder huis waterleiding moest zijn, had men veelal opgelost, door vlak achter de voordeur een kraan aan te brengen, van waar de bewoners het benodigde water dan maar met een emmer naar hun keuken of woonkamerkeuken moesten brengen.

In de samenleving, de sociale verhoudingen, en de economie van onze stad was ogenschijnlijk nog niet veel veranderd.

Nieuwe geest

De nieuwe geest van na 1870, die we met prof. Brugmans gemakshalve het Moderne Kapitalisme kunnen noemen, drong in deze besloten gemeenschap, met zijn wat uitzonderlijke structuur, vergeleken bij die van andere delen van Nederland, wat langzaam door.

Een gemeenschap, die voor een groot deel gericht bleef op de voorziening van een nog steeds, door primitieve verbindingen, wat geïsoleerde streek, en waarin het kleinbedrijf in de ambachtssector sterk overheerste, met een economie, die nog voor een groot deel berustte op de riviervisserij en het overslaan van goederen, met de daarbij samenhangende sterk wisselende inkomsten van een grote groep arbeiders, wier werk weer leidde tot een zekere onafhankelijkheid van geest, paste zich nu eenmaal in zijn denken maar langzaam aan bij de nieuwe geest.

Standen

Zoals dit eeuwen lang was geweest, bleef de bevolking verdeeld in groepen of standen, wier aantal wat groter was geworden, maar wier onderling isolement in de gemeenschap Gorcum daarom niet minder hermetisch was.

Geleidelijk aan was de indeling in een deftige stand, waartoe de adel en een zekere groep gezagsdragers met enige bepaalde families behoorden, de fatsoenlijke stand, waartoe de handelaren, winkeliers, ambachtslui en kantoorbedienden enz. werden gerekend en het volk of de armen, waarin men allen indeelde, die met handenarbeid, maar ook door bedeling in leven moesten blijven, een beetje meer genuanceerd geworden, maar de deels op traditie, deels op een soort zelfdiscipline berustende scheiding, was wel ingewikkelder, maar niet minder scherp geworden.

Aan de top bleef de deftige macht bestaande uit enige adellijke families, de leden van de rechterlijke macht, de hoofd-officieren van het garnizoen en enige anderen. Dan had men de betere stand gevormd, door een groep welgestelde families, grotere ondernemers, sommige academisch gevormden, afhankelijk van hun ambt enz.

Vervolgens de burgerstand, gevormd door kleinere zelfstandigen, beambten enz. en ten laatste weer het volk.

Gelijk een soort kastensysteem waren de contacten tussen de leden van deze groepen aan vaste regels gebonden, gebaseerd op een soort onderbewuste afsluiting van iedere groep in zichzelve, waardoor overgang van de ene groep naar de andere vele maatschappelijke weerstanden opwekte, echter ook omdat de leden van iedere groep „hun plaats kenden" en het

eigenlijk als een gebrek aan zelfrespect beschouwden zich te gedragen als de leden van een hogere groep.

Scheidingsnormen

Het was even fout om een gehuwde vrouw uit de deftige stand als juffrouw te betitelen, als het fout was om een getrouwde vrouw uit de burgerstand mevrouw te noemen, of een arbeider en diens vrouw resp. mijnheer en juffrouw te noemen.

Maar ook zelf ervoer men dit als een fout. Ik herinner me nog de verontwaardiging van de gehuwde vrouw uit de burgerstand, toen een reiziger uit een andere stad haar als mevrouw aansprak, iets wat eigenlijk gevoeld werd als een accenturering van eigen mindere positie in de samenleving, en ook de verwondering van een van onze koetsiers, toen hij van zijn jonge dokter een brief ontving geadresseerd aan de heer zo en zo.

Maar niet alleen op deze wijze golden de scheidingsnormen tussen de groepen, en kwam de indeling in standen aan de dag. Verre van dat. Men had standenscholen, men had afzonderlijke sociëteiten voor de deftige stand, de betere stand en de burgerstand, resp. genaamd de Grote Sociëteit, de Sociëteit „De Gezelligheid" en de Burgersociëteit.

Maar ook op vele andere wijzen accentueerde men de verschillen. Als iemand uit de deftige stand paarden en rijtuigen hield, dan was dat een equipage, maar voor iemand uit de betere stand was het „gerij", waarbij dan het zelfrespect meebracht, dat men geen vigilante, maar een brik reed als men tot de betere stand behoorde en ook niet zonder noodzaak met twee paarden reed.

Het „volk"

Daaronder leefde dan de grote groep van het volk, in het verleden bijna behandeld en beschouwd als een soort andere wezens, die niet de capaciteiten hadden om het verder te brengen dan tot handenarbeid enz. en met wie men weinig rekening behoefde te houden.

Een gemeenschappelijk verantwoordelijkheidsgevoel tegenover zijn medemensen begon overal wel door te breken, maar de sociale zorg ging toch altijd nog meer in de richting van de bedeling ten einde de uiterste nood te voorkomen, dan in die van een sociale verantwoordelijkheid voor die groep van de bevolking, die economisch achterbleef.

De lonen waren laag en eigenlijk niet veel hoger dan in 1860, toen een dekknecht van het gemeentelijk veerbedrijf *f* 365,— per jaar en een machinist *f* 520,— per jaar verdiende.

De arbeidstijden waren ongelooflijk lang, zes dagen van twaalf uur ook voor jongeren was in de bedrijven normaal en bij de scheepvaart waren werkweken van 80 tot 85 uur geen uitzondering.

Door de primitieve woningen, de lange en ongeregelde werktijden, de zeer wisselende inkomsten van vissers en transportarbeiders, en vooral ook door de funeste gewoonte dat het loon van de leden van arbeidsploegen in de kroeg werd uitbetaald, was het drankmisbruik ontstellend.

Een ontwikkeling, die nog werd verergerd, doordat in de bedrijven iedere voorziening in de vorm van schaftlokalen ontbrak, en losse arbeiders doorgaans de keus hadden hun brood buiten in de open lucht te gebruiken of naar de kroeg te gaan.

Toen bijv. in ons bedrijf een oude houten quarantaine-stal op de meest primitieve wijze werd ingericht als een schaftlokaal voor de kolendragers, werd dat beschouwd als een opzienbarende verbetering.

Sociale voorzieningen

Juist wellicht omdat de economie in onze stad slechts voor een klein deel gebaseerd was op de industrie en de oude bedrijfsvormen nog lang een belangrijke factor bleven, kwam de vakbeweging langzaam op gang en trad de druk van de zijde van de werknemers om tot betere voorzieningen te komen en de behoefte om sociale eisen te stellen hier later aan den dag dan in vele andere plaatsen.

De beroemde spoorwegstaking van 1903 bracht dan ook in de kringen van de „betere standen" een grote schrik, welke wellicht het best kan worden gedemonstreerd, door het feit, dat ik me nog goed herinner, ik en mijn klasgenoten, onder de invloed van de spanningen in de kringen van onze ouders, in die dagen naar de gaswal trokken om liggende op een der heuvels, goed gedekt, voorzichtig naar het spoorwegemplacement te kijken, alsof zich daar in ons vredige ingeslapen Gorcum de verschrikkelijkste incidenten konden voordoen.

Maar, hoewel dan vertraagd, de sociale ontwikkeling ging voort en de invloed van de gewijzigde arbeidsverhouding drong door.

De Arbeidswet van 1889 had de kin-

derarbeid ingeperkt en de werktijden voor vrouwen en jeugdige personen aan maxima gebonden, en gaf voorschriften met het oog op de veiligheid en de gezondheid van de arbeiders.

Daarna had de Ongevallenwet in 1901 een verplichte verzekering gebracht voor de werknemers van een groot aantal bedrijven tegen de gevolgen van bedrijfsongevallen. Maar ook uit de kringen van de arbeiders zelve kwam onder de invloed van beter onderwijs en van het doorbreken van de beslotenheid van plaatselijke gemeenschappen een andere geest, zodat zij meer en meer voor hun rechten durfden opkomen en uit de wisselwerking tussen de gewijzigde opvattingen in bepaalde kringen van ondernemers en het toenemende zelfbewustzijn van de arbeidersleiders geleidelijk aan wijzigingen in de verhoudingen ontstonden, die hun invloed op de structuur van het bedrijfsleven deden gelden, en de verheffing van de arbeidende klasse deden voortgaan. Stakingen bleven niet uit, maar gaven, waarschijnlijk door de enigszins gemoedelijke sfeer van onze gemeenschap, zelden aanleiding tot ernstige conflicten.

Wel brachten zij in bepaalde kringen van ondernemers een gevoel, dat oude zekerheden bedreigd werden en gaven zij velen het gevoel, dat zij te midden van een revolutie leefden, welke er op gericht was het bezit aan te tasten. Wat dat betreft is er toch weinig veranderd.

Dit alles bracht geleidelijk en daardoor voor een deel ongemerkt een ingrijpende verandering in de maatschappelijke sfeer en in de menselijke verhoudingen. Terzelfder tijd voltrokken zich echter op dezelfde wijze structurele veranderingen, die de economie van onze gemeenschap in de loop van een betrekkelijk klein aantal jaren ingrijpend zouden wijzigen.

Levendige handel

Hoewel de Gorcumse weekmarkten bij het begin van de twintigste eeuw nog van grote betekenis waren en er regelmatig vele produkten uit de omstreken werden aangevoerd, begon het accent te veranderen. De Korenbeurs verloor haar betekenis, doordat de werkelijke graanmarkt zich meer en meer naar Rotterdam verplaatste en de aanvoer van graan uit het omliggende gebied voortdurend afnam. Uit mijn jeugd kan ik me dan ook weinig herinneren van een zekere bedrijvigheid in de Korenbeurs, in welks nabijheid ik toch opgroeide.

Wel herinner ik me de etalages op de stoepen van de graanhandelaren, waar verschillende soorten graan in zakken, waarvan de bovenrand kunstig was opgerold, ter keuring stonden.

Een teken, dat Gorcum voor de graanhandel in plaats van een kopers- een verkopersmarkt was geworden.

De paarden- en veemarkten, zowel wat de week- als de jaarmarkten aangaat, bleven nog van grote betekenis en vooral de periodieke jaarmarkten brachten kopers uit binnen- en buitenland naar Gorcum.

Verder was op de weekmarkten de aanvoer van boter en kaas en van groenten en fruit, maar ook van kleinvee nog tot na 1910 van grote betekenis.

De aankomst van de vele beurtdiensten op maandagmorgen bracht dan ook een grote bedrijvigheid en uit verre omtrek kwam men naar Gorcum om eigen produkten te verkopen en inkopen te doen.

Interessant was altijd de aankomst van de Brakelse beurtschipper, die zijn bedrijf nog met een zeilscheepje uitoefende en wiens accommodatie voor zijn passagiers daarin bestond, dat hij in het open ruim banken aanbracht, zodat men van verre de witte Brakelse mutsen van de vrouwelijke passagiers boven de „denneboom" zag uitkomen.

De verbetering van de bevaarbaarheid van de rivier en de afsluiting van de Maas bij Andel, waardoor ook omliggende plaatsen beter mogelijkheden kregen voor rechtstreeks verkeer met de snel ontwikkelende zeehaven van Rotterdam, gepaard aan een geleidelijke verbetering van de wegen en een toenemende betekenis van het spoorwegverkeer, begonnen de betekenis van Gorcum als een voorzieningscentrum voor het omliggende gebied minder te maken, en ongemerkt voor vele Gorcumers beginnen de Gorcumse bedrijven hun bevoorrechte positie te verliezen.

Bedreiging van buitenaf

Dordrecht en Rotterdam worden meer en meer concurrenten bij de voorziening van het gebied, dat voorheen op Gorcum was aangewezen, maar bovendien verandert er ook veel in de economische opbouw van dit gebied. Een zich vrij snel ontwikkelende coöperatieve beweging in de streek neemt voor een groot deel de taak van de Gorcumse handel, in het opkopen van de produkten van landbouw en veeteelt en in de voorziening met veevoer enz. over,

zonder dat men hier de tekenen des tijds voldoende verstaat om bereid te zijn nieuwe wegen te zoeken.

In plaats van de gewijzigde omstandigheden te zien als een uitdaging, die tot groter inspanning moet aansporen, en die reden moet zijn om nieuwe oplossingen te zoeken, heeft men een neiging om in zelfvoldaanheid met een beetje minachting naar deze nieuwkomers te kijken en de bedreiging te onderschatten in een overschatting van de economische belangrijkheid van Gorcum.

Deze geest van overschatting van de ligging van Gorcum en van haar betekenis voor de streek brengt mee, dat men achterblijft in de strijd om nieuwe arbeidsvelden en nieuwe markten, maar dat men ook verzuimt te trachten het verworvene te behouden, door de outillage te verbeteren en Gorcum voor de omliggende plaatsen zo aantrekkelijk mogelijk te maken.

Terwijl men in 's-Hertogenbosch en Utrecht de markt-accommodatie verbetert en deze veemarkten zich snel ontwikkelen, blijft men hier vasthouden aan de traditionele veel te smalle marktstraten.

Ook tegenover industrievestiging staan de gevestigde Gorcumers een beetje afwijzend, want ze vrezen het gevaar, dat de geest van het volk er door bedorven zal worden en het socialisme er door zal worden aangewakkerd.

Afwijzende houding

Wellicht moeten we dit alles zien als een uitvloeisel van het feit, dat in Gorcum, in zijn geïsoleerdheid, na een periode waarin doorstroming tussen de verschillende bevolkingslagen minimaal was, de leiding van de gemeenschap en ook van een groot deel der plaatselijke bedrijven en bedrijfjes, in handen was van een wel erg besloten groep mensen, die na een lange periode van wonderlijke welvaart in deze stad, in hun denken meer gericht waren op het behoud van het door voorgaande geslachten en het door hen verworvene, dan op een actief deelnemen aan de economische strijd, welke juist in die periode, door het verbeteren van het verkeer en de verbindingsmiddelen in volle ontwikkeling was.

Ook geloofde men nog maar al te zeer in de voordelen van lage lonen en men moedigt zeker de vestiging van arbeidsintensieve industrieën niet aan, maar blijft ook in eigen bedrijven veel al afwijzend staan tegenover alles wat in de richting van modernisering of mechanisatie gaat.

De Gorcumse graan- en kolenhandelaren voelden zich volkomen gelukkig met hun verouderde en dikwijls ongunstig gelegen opslagplaatsen, omdat de lage lonen het mogelijk maakten de per schip aangevoerde goederen met geringe kosten te doen lossen en opslaan.

In de graanhandel liet men het graan vanuit de schepen naar de bovenste verdieping dragen, teneinde het vandaar via de verschillende zolders naar de eerste verdieping te laten lopen voor het successievelijk ondergaan van verschillende bewerkingen, vanwaar het dan ook weer door de zwaartekracht op de wagen belandde.

Men verloor uit het oog, dat in een tijd waarin elders de mechanisatie in ontwikkeling was en velerlei verbeteringen in de verzorging werden toegepast, stil blijven staan achteruitgang betekende.

Zo ging het ook met de scheepvaartondernemingen. Hoewel de eenheden overal groter werden en de snelheden toenamen, bleef men met het oude materiaal doorwerken, meer trachtend door lange werktijden zoveel mogelijk te vervoeren dan te beantwoorden aan het verlangen van sneller bediening, dat ook toen reeds aan de dag trad.

Verschillende oude Gorcumse bedrijven zag men dan ook geleidelijk inslapen en ongemerkt hun ondergang tegemoet gaan, omdat ze nog wel teerden op een groep van oude afnemers uit de streek, maar het elan ontbrak om in de wedstrijd met de vanuit andere steden in hun rayon binnendringende concurrentie met energie mee te vechten. Toch voltrokken zich in onze menselijke samenleving vele en op den duur ingrijpende veranderingen.

Ingrijpende veranderingen

Behalve het gymnasiaal onderwijs, dat nog lang het voorrecht bleef voor de kinderen van een bepaalde bevolkingsgroep, brachten de goed bekend staande H.B.S. en U.L.O.-school voor velen, die voorheen daarvan verstoken bleven, de mogelijkheid tot verdere ontwikkeling en tot voorbereiding van academische studie. Dit had dan weer ten gevolge, dat de jeugd van de verschillende bevolkingsgroepen en ook die uit omliggende gemeenten meer en meer met elkaar in contact kwam. en in vele gevallen werd de basis gelegd voor een doorbreking van eeuwenoude standenindeling. Helaas gaf het Gorcum van die tijd voor weinigen mogelijkheden tot ontplooiing en moesten

de meesten buiten Gorcum een bestaan zoeken.

Hetzelfde werd bevorderd door de opkomst van een meer uitgebreide sportbeoefening. De oprichting van voetbalclubs en gymnastiekverenigingen heeft vooral de jeugd toch andere normen van waardering gebracht en heeft er toe bijgedragen, dat het accent voor het tot elkaar komen meer verlegd werd naar karakter en persoonlijke eigenschappen, dan naar afkomst of achtergronden.

Op deze wijze naderde men dan 1914, het jaar waarin Gorcum op grootse wijze het feit herdacht, dat 100 jaar geleden de stad door de Fransen werd ontruimd, zonder dat men er zich van bewust was, dat de rust van onze wat gezapige samenleving nog datzelfde jaar verstoord zou worden door het uitbreken van de eerste wereldoorlog.

Eerste wereldoorlog

Het afkondigen van de mobilisatie en de vele maatregelen voor de verdediging van onze stad gaven spanningen en angst, zonder dat we ons in ons land, dat zo lang in vrede had geleefd, een voorstelling konden maken van de werkelijke risico's. De binnenkomst spoedig daarop van de Belgische vluchtelingen confronteerde velen met de bittere ellende van een oorlog en met grote bereidheid hebben ontelbaren zich ingespannen om deze mensen enigszins te helpen.

Toen geleidelijk aan velen begonnen te geloven, dat ons land wel voor direct oorlogsgeweld gespaard zou blijven, hernam het leven in Gorcum zijn gewone loop en maar al te velen vergaten in de kleine beslommeringen van het dagelijks leven en bij hun pogingen om zich te vrijwaren voor de ergste gevolgen van de steeds krapper wordende voorziening met goederen en levensmiddelen, dat hun zorgen en de beperkingen, waartoe we gedwongen werden, maar een bijverschijnsel waren van een wereldoorlog, die miljoenen mensenlevens kostte, in een groot deel van de wereld de grootste ellende veroorzaakte en uiteindelijk voor alle volkeren grote en zelfs revolutionaire veranderingen inluidde.

Naarmate de voedselvoorziening slechter werd en de wel enigszins paternellistisch werkende distributieregelingen van die tijd minder in staat bleken om een enigszins redelijke verdeling van de beschikbare voedingsmiddelen over de bevolking te bewerkstelligen, werden de spanningen ook in onze stad groter, en leidden zelfs tot demonstraties, die hoe betrekkelijk onschuldig ook, in de kleine kring die de leiding in de stad had, een gevoel van onveiligheid bracht en bij velen de indruk wekte dat de oude zekerheden in gevaar raakten.

De ontstellende berichten over de veldslagen in Noord-Frankrijk en op andere fronten, die dagelijks duizenden mensenlevens kostten, drongen bij velen maar oppervlakkig door, vervuld als zij waren door eigen zorgen en beslommeringen en hier en daar door eigen pogingen om van de moeilijkheden te profiteren, en helaas kreeg men de indruk, dat het hoofdzakelijk de jongeren waren, voor wie dit alles een diepingrijpend politiek en menselijk probleem was.

En toch speelde dit drama zich zo dicht bij ons land af, dat vele avonden de ruiten in Gorcum trilden van het geweld van de ongelooflijke artillerieduels aan het Franse front.

Maar ook de sociale problemen in eigen land en eigen stad, waren groot. De ontwrichting van onze economie en de verschuiving van het accent van invoer en produktie, door velerlei beperkingen in het ruilverkeer, hadden een grote werkloosheid gebracht. De stijgende kosten van levensonderhoud deden het toch al lage reële inkomen van de gesteunden, maar ook de lonen van hen, die werk hadden, steeds verder achterblijven, een verschijnsel dat nog sterk werd geaccentueerd, omdat in vele, niet directe maar daarom niet minder noodzakelijke behoeften moest worden voorzien in een nog vrije markt.

Kippen-paarden-mest

Ook in het beeld van Gorcum bracht de eerste wereldoorlog grote veranderingen. Nog altijd was Gorcum een typisch landelijk stadje, waar als in vorige eeuwen de kippen op de Havendijk en Appeldijk liepen om mee te pikken van het graan, dat bij het lossen van schepen gemorst werd en op velerlei plaatsen voltrok het werk van ambachtslui zich deels in hun werkplaats, deels op straat. Het beslaan van paarden, het monteren van wagens en het aanbrengen van beslag om wagenwielen gebeurde veelal op straat, maar ook de timmerman gebruikte de straat als werkplaats voor het monteren van grotere werkstukken. Daarnaast had Gorcum nog zijn „binnenboerderijen" en zijn paardenstallen van stalhouders en bedrijven, zodat het lossen van hooi, het afvoeren van mest, en het drijven van loslopend

vee door de straten, nog een gewoon verschijnsel was.

Veranderingen

Naar mate de oorlog voortduurde veranderde het beeld echter. De bootdiensten namen snel in aantal af, doordat de moeilijke kolenpositie van ons land, concentratie van het vervoer noodzakelijk maakte.

Maar ook andere bedrijven kwamen door dit alles in moeilijkheden en de hoge prijzen van materialen brachten velen in de verleiding hun bezit te gelde te maken.

Boten werden verkocht, fabrieken werden geliquideerd, inventarissen van brouwerijen werden geveild en zelfs de oliemolen op de wal werd verkocht omdat oud eikenhout zoveel geld opbracht.

Vele oude zaken en winkelbedrijven hebben onder invloed van de schaarste hun voorraden, ook wat reeds lang onverkoopbaar leek, tegen hoge prijzen uitverkocht, en onder de invloed van een soort renteniers-mentaliteit zien verschillende ondernemers er weinig nut in, de strijd in het zakenleven voort te zetten, op een moment, waarop zij menen dat hun vermogen het hen mogelijk zal maken rustig te gaan leven.

Zo verdwijnen verschillende zaken, die door hun typische streekfunctie en hun wat conservatieve opzet een soort stempel op het Gorcum van die tijd hadden gedrukt uit het stadsbeeld.
De oorlogsjaren 1914/18 zijn dan ook meer jaren van afbraak dan van opbouw en de behoefte aan expansie of de bereidheid om nieuwe plannen te maken is niet groot.

In 1916 wordt een nieuwe veerboot in bedrijf genomen, die in de ogen van vele echte Gorcumers zo groot is, en zoveel dure kolen verbruikt, dat sommigen zich er over verheugen, dat kolenschaarste noopt tot stillegging en en tot instandhouding van de verbindingen met de oude boot. Op de sociëteit rekende men uit, dat men op die manier de nieuwe boot snel aan besparingen zou terugverdienen.

Inmiddels zijn de invloeden van de politieke ontwikkeling, welke zich ook in ons land voltrok niet ongemerkt aan Gorcum voorbij gegaan en voltrokken zich politieke verschuivingen, waarover de heer Swaters ons uitvoerig heeft voorgelicht.

Als we dan na 1918 ook in Gorcum met de wederopbouw van onze samenleving beginnen, dan blijkt er toch veel veranderd te zijn en onder leiding van een energieke burgemeester schijnt er een nieuwe tijd aan te breken.

Elektriciteit

Gorcum krijgt elektrisch licht, wel in de vorm van een distributiebedrijf, dat de stroom van Dordrecht betrekt, in plaats van door een eigen centrale, zoals meer vooruitzienden ondernemers dit hadden gehoopt, maar in ieder geval komen er door de beschikbaarkoming van electriciteit voor de bedrijven aanmerkelijk groter mogelijkheden om deel te nemen aan de industrialisatie, die overal aan de gang is. Daarnaast geeft het beschikbaar zijn van electriciteit een impuls voor de modernisering van vele winkels, die Gorcum als koopcentrum aantrekkelijk maken.

Zandvoort

Het langzamerhand wel vrijwel vol gebouwd raken van de binnenstad dwingt er toe de beklemming van de vestinggordel te doorbreken en nadat men in het begin van de twintigste eeuw, gebruikmakende van een wijziging in de verboden kring, reeds aan de Arkelse Dijk een wijk had gebouwd, in de eerste plaats ten behoeve van de werknemers van De Vries Robbé, wordt in deze periode begonnen met de verdere uitbreiding van deze wijk. Of het nu door gebrek aan materiaal of door gebrek aan haast was weet ik niet, maar de huizen waren reeds lang bewoond eer men tot aanleg van straten op dit met zand opgehoogde terrein begon. Met Gorcumse humor kwam deze wijk daardoor aan haar nog thans geldende naam Zandvoort.

Beslotenheid doorbroken

Ook ten westen van de stad, waar men in een opwelling van voortvarendheid een industrieterrein had aangelegd, waarvan men, toen er niet spoedig kopers kwamen opdagen, een deel voor woningbouw bestemde, werd een woonwijkje gebouwd, het huidige Uitbreiding West en daarna de tweede wijk: de Indische Buurt. Oplossingen van het woningvraagstuk, waarover men zich toen verheugde, maar die wel wonderlijk in het stadsplan passen, en waaraan door onjuiste planning nogal bezwaren kleven.

In ieder geval was echter de beslotenheid van Gorcum, ook in het denken van de bevolking, doorbroken en terwijl men de twee mensen, die in 1909 de eerste huizen aan de Nieuwe

Hoven bouwden, als zonderlingen beschouwde, begint men na 1920 meer en meer aan die zijde van de stad te bouwen, wel onder bepaalde invloeden in de vorm van een ongeordende lintbebouwing, maar later beter gepland.

Expansie

Economisch kwam Nederland langzaam op gang en ook Gorcum ontsnapte niet aan deze ontwikkeling, maar als in 1923 aan de economische depressie een eind komt, dan lijkt het, dat er ook voor onze stad weer betere tijden zullen komen.

En inderdaad brengen de jaren 1925 tot ongeveer 1930 ook in Gorcum een opmerkelijke industriële expansie. De fabriek van De Vries Robbé ontwikkelt zich tot een van de grote industrieën van ons land en breidt zijn terreinen en gebouwen in korte tijd geweldig uit, maar ook andere industrieën tonen een zeer opmerkelijke expansie.
De hoop, dat vele nieuwe industrieën zich hier zullen vestigen, gaat niet in vervulling ten spijt van het beschikbaar zijn van geschikte terreinen en terugkijkend vraagt men zich wel eens af of men in die periode, bij pogingen om nieuwe bedrijven aan te trekken, niet te veel uit het oog heeft verloren dat de „Cost voor de baet uitgaat".

Streekfunctie taant

Als streekcentrum gaat Gorcum niet vooruit. Men verliest uit het oog, dat daarvoor de verbindingen niet alleen frequent en goed, maar ook gemakkelijk moeten zijn en in plaats van vervoersondernemingen aan te moedigen Gorcum in hun dienstregelingen opgenomen te houden, schrikt men de passagiersdiensten af door verhoging van kadegelden en men is ook niet aanmoedigend voor het autobusverkeer, dat zich begint te ontwikkelen.

De betere verbindingen, die ontstaan voor de bewoners van de Alblasserwaard, doordat door het gereedkomen van de sluis aan Hardinxveld waardoor dit gebied voor het eerst directe scheepvaartverbindingen met de grote rivieren krijgt en zich makkelijker op Dordrecht en Rotterdam kan gaan oriënteren, dan afhankelijk te blijven van de oude „stapelplaats" Gorcum, zijn geen aansporing tot groter inspanning voor de gemeente of het bedrijfsleven en zo krimpt het afzetgebied meer en meer in.

Maar ook de ondernemingsgeest van de Gorcumse bedrijven is niet overmatig groot. Men tracht het oude in stand te houden, maar staat weinig open voor het nieuwe en het is dan ook opmerkelijk, dat in deze periode in Gorcum, waar vorige geslachten de grootste interesse voor het vervoer toonden, eigenlijk geen belangstelling bestaat voor het opkomende autobusverkeer en het goederenvervoer over de weg, en dat het meer de bewoners van de omliggende plaatsen zijn, die het initiatief opbrengen om diensten te gaan exploiteren.

De ontwikkeling van verschillende garagebedrijven wijst er op, dat anderen de nieuwe mogelijkheden, samenhangend met de evolutie van de verkeerstechniek, heel goed hebben aangevoeld.

Maar ook het feit, dat bedrijfstakken, waaruit gevestigde Gorcumse bedrijven zich terugtrokken, elders tot grote bloei kwamen, geeft te denken.

Moeilijk is het dan ook om zich te ontrekken aan de gedachte, dat de echte Gorcumse geslachten niet meer de veerkracht opbrachten van hun voorgangers en dat de bereidheid om te erkennen, dat nieuwe tijden nieuwe aanpak eisen, bij velen ontbrak.

Remmende werking

Maar vooral krijgt men de indruk, dat deze geest van bedachtzaamheid wel erg heerste in die kringen, die geroepen waren om met de energieke burgemeester Gaarlandt diens plannen uit te voeren om Gorcum weer tot bloei te brengen. De behoefte om de bedrijven te helpen bij hun expansie was niet groot en soms kreeg men wel eens de indruk, dat de echte gezeten Gorcumers zich niet alleen verheugden over de mogelijkheden, welke een verdergaande industrialisatie kon brengen, maar dat ze in hun hart meer zorgen hadden over de risico's, die een meer conjunctuurgevoelige ontwikkeling van onze economie kon meebrengen, dan over de mogelijkheden van verbetering van de welvaart. Hun behoefte aan rust, vooral aan politieke en sociale rust, en hun angst voor het binnendringen van een andere geest in hun gemeenschap, werkten in vele opzichten remmend.

Nog altijd was de behoefte aan de verdediging van het eenmaal verworvene groter dan het verlangen naar het avontuur van het gaan van nieuwe wegen.

Als er mogelijkheden komen als een der eersten in Nederland een vaste

oeververbinding met Noord-Brabant te krijgen, ziet men alleen het direct aantoonbare verlies van de winst van het veerbedrijf en kan men niet begrijpen, dat alles, wat de welvaart van de gemeenschap kan verbeteren, belangrijker is dan de schijnbaar grote, maar in werkelijkheid voor de economie van een gemeenschap onbetekenende winsten van zo'n bedrijf.

Met overdreven eisen voor vergoeding van de (eigenlijk nog maar twijfelachtige) veerrechten bereikt men, dat de brug over de Merwede in het Rijksbruggenplan steeds verder wordt weggeschoven, om ten slotte te ontdekken, dat ook de winstmogelijkheden voor een veerdienst maar zeer fictief zijn.

Zelfs als het zover is, dat de brug in aanbouw is, zijn er nog velen, die zich zelve en anderen wijs maken, dat het gereedkomen van een directe verbinding ernstige nadelige gevolgen voor de stad zal hebben.

Als dan na 1930 ook Gorcum de invloeden gaat ondervinden van de beruchte crisisjaren en de industrie zulke moeilijke tijden doormaakt, dat ook hier de werkloosheid groot is en de menselijke ellende ontstellend, dan zien sommigen daarin een bevestiging van hun sombere voorspellingen over de gevaren van industrialisatie en van de daaruit naar hun mening voortvloeiende politieke ontwikkeling in onze stad.

Kansen gemist

Met het gevolg, dat als burgemeester Gaarlandt vertrekt en wordt opgevolgd door een amtbsdrager, die — ook door de economische omstandigheden — een politiek van de grootste bezuiniging uitvoert en die het kunststuk verricht om in deze moeilijke jaren de financiële reserves van Gorcum belangrijk te vegroten, velen zich daarover dermate verheugen, dat het hen ontgaat, dat de lijn van het beleid van zijn voorganger gericht op het ontwikkelen van onze stad, volkomen verloren is geraakt en dat Gorcum wederom vele kansen mist.

Vooral in de periode na 1936, als het economisch herstel in ons land weer intreedt, volgt Gorcum de ontwikkeling maar langzaam en terwijl het bedrijfsleven zich wonderlijk herstelt, dringt het maar langzaam tot de Gorcumse gemeenschap door, dat deze ommekeer alleen maar zal kunnen worden gebruikt, als men besluitvaardig i en ondernemingsgeest toont.

Tweede wereldoorlog

De komst van een nieuwe burgemeester met grootser visie en met een grote energie en vol nieuwe plannen opent nieuwe perspectieven, maar het reeds spoedig daarna uitbreken van de tweede wereldoorlog remt dit alles op ontstellende wijze af.

En nu dan zijn we dan genaderd tot een periode in het leven van onze stad, die voor mij en vele anderen nog zo dicht bij ligt, dat het moeilijk zal zijn daarvan die afstand te nemen, die nodig is om tot een niet al te bevooroordeelde historische stellingname te komen.

Mijn persoonlijke herinneringen aan de sombere en droevige perriode van 1940 tot 1945 geven me altijd weer de indruk, dat een groot deel van ons volk, hoewel maar bitter slecht voorbereid op de beproevingen van een oorlog en een daarop volgende langdurige bezetting, op een opmerkelijke wijze daarop heeft gereageerd, door alle pogingen van de bezetter om geestelijke invloed te krijgen af te wijzen en in een grote saamhorigheid elkaar tot steun te zijn en een gezamenlijk front te vormen.

Met grote dankbaarheid denk ik dan ook altijd terug aan de wijze, waarop ik met velen uit alle bevolkingsgroepen heb mogen samenwerken bij onze pogingen om met een wat primitieve organisatie als de luchtbescherming ons voor te bereiden op de hulpverlening in geval van rampen, en hoe weer anderen op dezelfde wijze met terzijdestelling van eigen belang en met grote risico's zich ten volle hebben ingezet bij onze pogingen om brandstoffenvoorziening en voedselvoorziening onder de moeilijkste omstandigheden op gang te houden. En nog indrukwekkender zijn mijn herinneringen aan de velen, die altijd weer bereid waren alles te wagen voor de vaderlandse zaak.

Het lijkt me, dat ook al was deze periode dan een tijd waarin onze materiële vooruitgang stagneerde, we als gemeenschap veel hebben geleerd en velen onzer geestelijk zijn gegroeid op een wijze, dat het ons voorbereid heeft voor de geweldige evolutie, welke we na de bevrijding op velerlei gebied hebben kunnen en mogen doormaken.

Materiëel zijn dit jaren van stilstand en teruggang geweest, maar de vooruitziendheid van sommige leiders van onze gemeente en van onze bedrijven heeft er toe geleid, dat men in velerlei opzichten op de wederopbouw voorbereid was. Ik denk hierbij o.a. aan de inventarisatie van ons woningbezit, die

de grondslag heeft gevormd voor ons inzicht in de woningbehoefte na de oorlog, aan de voorbereiding van uitbreidingsplannen enz. enz.

Ook Gorcum heeft in deze jaren zijn grote offers aan mensenlevens moeten brengen, deels door oorlogsgeweld, maar meer nog door de ongeremde terreur van de bezetters. Dit doet ons in bitterheid aan die tijd terugdenken.

Ontwikkeling

Daarnaast heeft het oorlogsgeweld zijn sporen achtergelaten, maar in verhouding tot andere delen van Nederland zijn wij niet overmatig zwaar getroffen.

Toch waren de achterstanden groot en is er een grote energie en nog groter doorzettingsvermogen nodig geweest om de wederopbouw weer ter hand te nemen, om niet alleen deze achterstanden in te halen, maar daarnaast vooral de vele weerstanden te overwinnen die ieder op zijn weg vond en vindt, die pogingen wil doen om woningbouw en uitbreiding van industrieën en bedrijven gelijke tred te doen houden met de snelle ontwikkeling van deze na-oorlogse tijd. Hoewel ons van tijd tot tijd een gevoel van ontevredenheid besluipt als we zien, dat we na 18 jaar er nog niet in geslaagd zijn de woningnood te overwinnen, en dat vele plannen, die we zonder meer noodzakelijk achten, niet tot uitvoering gebracht kunnen worden, vervult het ons aan de andere kant weer met ontzag te zien op welke wijze Gorcum zich na de bevrijding heeft uitgebreid en wat er tot stand is gebracht.

Geestelijke vader

Opmerkelijk en verheugend is het te zien hoe geesten in Gorcum rijp zijn geworden voor deze evolutie en hoe ontelbaren van ons de fantasie en het doorzettingsvermogen hebben opgebracht om mee te werken aan en bij te dragen tot de grote plannen, waarvan onze burgemeester voor een groot deel de geestelijke vader is.

We leven in een periode van zo snelle ontwikkeling en van een zo indrukwekkende expansie, dat het moeilijk wordt tot een inzicht te komen in de richting, waarin we zullen moeten gaan en het behoeft daarom niet te verwonderen, dat ik me over deze periode niet in bespiegelingen durf te begeven.

Laat ons hopen, dat Gorcum opnieuw een periode van grote bloei te gemoet zal mogen gaan en dat we met elkaar die visie zullen weten op te brengen en die eensgezinde inspanning zullen kunnen leveren, die nodig zal zijn om onze stad niet alleen de snelle ontwikkeling, die overal aan de dag treedt te doen bijhouden, maar ook zo mogelijk voor te blijven, opdat men later zich niet, als ik in mijn voorgaande beschouwing heb gedaan, zal moeten afvragen of ook dit geslacht geen goede kansen heeft laten voorbijgaan.

De historie herhaalt zich niet, maar terugblikken in het verleden kan heel leerzaam zijn, omdat men zowel uit de wijsheden als uit de fouten van het verleden zijn lessen kan trekken.

Als ik er dan ook met deze wat filosofische geschiedenisbeschouwing in geslaagd zou mogen zijn aan te tonen, dat niets gevaarlijker is dan een overschatting van eigen belangrijkheid en van eigen positie, en dat zelfgenoegzaamheid een van de grootste vijanden van de vooruitgang is, dan zou dat reden tot een zekere tevredenheid geven.

Ik ben er van overtuigd, dat de ligging van onze stad aan een der belangrijkste grote rivieren en aan een kanaal van grote capaciteit, gepaard aan goede spoorwegverbindingen en de ligging aan een kruispunt van grote internationale wegen een groot voorrecht is, dat voor de toekomstmogelijkheden van onze gemeenschap van grote betekenis is.

Laat ons hopen, dat de huidige en volgende geslachten er zich voortdurend van bewust zullen blijven, dat de gunstige omstandigheden alleen maar tot hun recht komen, als men bereid is er met de grootste inspanning het meest nuttige gebruik van te maken, maar dat ze van geringe betekenis zijn als men ze niet weet te benutten.

De Cost gaat voor de Baet uit

Ik zou zelfs verder willen gaan en het willen stellen, dat minder gunstig gelegen plaatsen, waar men tot volle inspanning weet te komen om de vestiging voor bedrijven en mensen aantrekkelijk te maken, betere kansen zullen maken dan de gunstigst gelegen plaats, waar men meent, dat men de voordelen, die men kan bieden, moet laten betalen, in plaats van ze te gebruiken om mensen en bedrijven tot vestiging te bewegen.

In het verleden heeft de overschatting van Gorcums ligging ons parten gespeeld. Moge de toekomst ons daarvoor behoeden, maar mogen we ons er ook ten volle van bewust blijven, dat

ook thans nog de wijsheid geldt, dat de „Cost voor de Baet" uitgaat, en dat alles wat er toe kan bijdragen om de economie van onze stad te versterken en onze toekomstige welvaart te bevorderen, van groter betekenis is, dan eventuele voor- of nadelen voor onze afdeling grondexploitatie.

Wijs beleid nodig

Veel wijsheid zal er dan ook gevraagd worden van allen, die nu en in de toekomst belangrijke beslissingen met betrekking tot de ontwikkeling van onze gemeenschap en de hier gevestigde bedrijven zullen moeten nemen, want in een gemeente, die uit zover uiteenliggende wijken bestaat en waar het heel moeilijk is dit conglomeraat van onderdelen tot één geheel te doen blijven, zal het denken er altijd weer op gericht moeten zijn het nieuwe te ontwikkelen zonder het oude zijn kansen te ontnemen.

Dat voor ons, leden van „Oud Gorcum", de toekomstige positie van de binnenstad daarbij een van de belangrijkste vraagstukken is en zal blijven, behoeft geen betoog en als voorzitter van uw vereniging vraag ik me wel eens met grote zorg af, of de koers, die ons gemeentebestuur schijnbaar vaart, bij de ontwikkeling van de buitenwijken en bij de wel heel langzaam en weinig planmatig voortgaande sanering van de binnenstad, mede in het kader van alles wat gedaan zou moeten worden om dit historisch deel van onze stad zijn functie te doen behouden, wel zo is, dat latere geslachten met liefde voor de historie erg verrukt zullen kunnen zijn over de resultaten.

Laat ons hopen, dat de uiteindelijke resultaten van dit beleid zullen tonen dat mijn verontrusting misplaatst was.

Het gobelin, gemaakt door het echtpaar Bouhuys-Klaassen, is thans in de trouwzaal in Gorinchems stadhuis opgehangen. Het is een kleurig geheel geworden, dat de huwelijksceremonie uitbeeldt.

Over zwanen gesproken

door H. F. van Peer

1. In de Herberg „De Swaen"

Als je iets bij herhaling tegenkomt gaat het je steeds meer interesseren. Zo zal het ook u wel gaan en zo ging het mij met de zwanen. Ze hebben mij de laatste tijd danig bezig gehouden.

Toen ik de eerste maal in de omgeving van Gorinchem een café zag, dat de naam „de zwaan" droeg, wel, toen ging ik er aan voorbij. Ook de tweede maal nog, maar toen ik de derde zwaan zag, ben ik in het onderwerp gedoken. En ik heb er geen spijt van. Allereerst omdat de studie van de huizennamen mij na aan het hart ligt, maar ook omdat bij het speuren het een het ander tot gevolg heeft en zo heb ik ontdekt welke grote betekenis de zwaan in de loop der eeuwen had. Als naam, als symbool en niet in de laatste plaats als onderwerp van de volksverbeelding.

U weet dat de huizen vroeger geen nummers droegen maar een naam hadden, die veelal ook nog iets te zeggen had. Men kan een heel leven wijden aan de bestudering van de huizennamen en de verleiding is groot er nu weer eens dieper op in te gaan, maar.... ik beperk mij tot de zwaan. En men heeft er eigenlijk al zijn handen aan vol.

Men treft in de omgeving van Gorinchem heel wat zwanen aan, waar men te bier of te wijn kan gaan en meestal verkoopt men er ook nog wel wat sterkers. Zo vindt u het café „De Zwaan" aan de Waaldijk in Herwijnen en aan het dorpslein van Schoonrewoerd. In Giessendam kunt u logeren in Hotel „De Zwaan"', evenals in Dussen. Genderen heeft „Het Zwaantje" en aan de Gasthuisstraat in Heukelum vindt u al weer café „De Zwaan."

Bij enkele staat de naam zonder meer op de gevel of op het bovenlicht van de deur, bij andere staat die op het uithangbord of zoals in Andel aan de Maas op een karakteristiek gevelbord, waarop u verteld wordt, dat men een logement heeft en rijtuigen stalt en verhuurt. Omdat het bord er zeer waarschijnlijk reeds in de Franse tijd was, kunt u er op lezen: „Hôtellerie-écurie et louage de voitures." En passant vertelt men u op het bord ook nog, dat u zich aan het „Andels Veer" bevindt.

Dit waren al zeven zwanen, er zijn er beslist nog meer en ik houd mij aanbevolen voor meldingen van nog meer zwanen-herbergen in de Alblasserwaard, de Vijfheerenlanden, het Land van Heusden en Altena, de Bommelerwaard en de Tielerwaard. Verderweg ken ik er nog wel meer, maar zij vallen buiten het terrein van mijn „zwanenonderzoek" omdat men nu eenmaal bij een onderwerp een grens moet stellen.

o—o

In vroeger eeuwen kwam de zwaan als herbergnaam nog veelvuldiger voor. Zo hadden zowel Vianen als Lexmond „de Swaen" en men kan lezen 1) over Giel Leeuwensteyn, de kastelein, en zijn vrouw Antonia Diepenhorst te Lexmond uit de herberg „ de Swaen." Dat was in de eerste helft van de achttiende eeuw, dus al meer dan twee eeuwen geleden daar al een zwaan en... een Diepenhorst in de herberg, wat bijvoorbeeld vandaag in Ameide nóg het geval is, ook al drinkt men daar zijn biertje in „'t Fortuin."

Tussen Gorinchem en Vianen aan het Zederikkanaal hing „Het Zwaenskuycken" bij een herberg uit, waarvan vandaag nog de Zwaanskuikenbrug spreekt.

Vind u het vreemd dat men verder gaat speuren als men zoveel zwanen op zijn weg ontmoet?

Café „De Zwaan" te Herwijnen

Ook Gorinchem kende ze in vroeger eeuwen. Zo omstreeks 1750 was er een aan de Westwagenstraat (noordzijde) tussen het Melkpad en de Oude Lombardstraat, het was de brouwerij „de eene zwaan" 2).

Op de Kortendijk had men aan de oostzijde tussen de Rosmolensteiger en de Broerensteiger de brouwerij „de drie (gecroonde) swanen" 1635-1677, ook genoemd „de drie swaantjes" 1656-1662 3). En dan was er aan de Langendijk westzijde tussen de Weessteeg en de Kerksteeg nog een derde brouwerij, die het bij de zwaanen hield, n.l „de drye zwaantgens" of „de drie (wilde) zwanen" 1606-1792 4) Men kan over deze zwanen-brouwerijen meer vinden in mijn studie „Over bier-bierbrouwen en bierdrinken" 5).

Ook Gorinchem had zijn herberg „de zwaan" 1514-1712, in 1714 „de witte zwaan" 6) genoemd. Deze herberg stond aan de Gasthuisstraat tussen de Kelenstraat en de Tinnegietersteeg.

En dan had onze stad, niet te vergeten, zijn veerherberg „de zwaan" aan de Oude Wolpherensedijk (tegenwoordig: de Punt), waarvan nog een afbeelding bestaat 7). Men ziet er de herberg op met een uithangbord, waarop te lezen staat „Het veer" met een sierlijke zwaan er boven. Deze herberg werd op 11 september 1877 voor afbraak verkocht, waarmede een belangrijk stuk uit de veergeschiedenis verdween.

Het was aan de herberg„ De Zwaan", dat Napoleon in 1811 te Gorinchem arriveerde. Men had daar een „propere tent"ter ontvangst van de keizer gereed gemaakt 8).

o—o

De zwaan als uithangteken is al oud en zeker is het, dat men het reeds in de 15e eeuw kende, zoals mijn goede vrienden Mr. J. van Lennep en J. ter Gouw in hun belangwekkende studie over uithangtekens en gevelstenen 9) vertellen.

Waarom gebruikte men zo veelvuldig de zwaan als uithangteken voor de herbergen? „Omdat het zulk een vrolijk waterdier (is), dat met zijn langen hals een bijzondere geschiktheid heeft, diep in 't nat te duiken, een rechten nathals, en alzoo 't beste symbool, dat men aan een drinkhuis wenschen kon."

En dichterlijk gezegd:

„Een tapper hangt een Zwaan, die zich met kop en vlerken Graag in het nat verbergt."

Een 17e eeuwse poëet schreef op een glas in een herberg waar de zwaan uithangt: „De Swaen voert ieder kroeg, zo wel in dorp als stad, omdat hij altijt graeg is met de bek in 't nat."

Het mooie gevelbord aan het Andelse veer.

Of het uitsluitend die kwaliteit van de zwanen bij de naamgeving is meen ik te moeten betwijfelen. De zwaan speelde immers ook een grote rol in de volksverbeelding en behoorde tot de beschermde vogels. Vooral in de streken waar de zwanensage voorkomt treft men de naam veel aan.

Het was „een edele vogel, die in de middeleeuwen in de burgwallen der kastelen, vervolgens ook in die der steden, onderhouden werd. De bewaarders der zwanen, die daartoe vanwege de Heer of de Stad werden aangesteld, hielden herberg en natuurlijk hingen zij de zwaan uit; en evenzeer geschiedde dit later, daar waar een kastelein er tot vermaak der bezoekers zwanen op na hield" 10).

En dan als speelse verklaring:

„'t Zwaantje op het uithangbord kan in menig geval de mooie herbergierster hebben aangeduid: - en een mooie herbergierster was te allen tijde een aanbeveling voor een herberg" 11).

Café „De Zwaan"
te Schoonrewoerd.

U ziet het, je begint met één zwaan, maar weldra heb je een hele vlucht van deze edele vogels. Waarom dit verhaal dan ook bepaald niet mijn zwanezang was, want er komt nog meer over de zwanen.

---

1). P. Horden Jz. „Recht en Slecht in het Land van Brederode", pag. 196.

2). W. F. Emck „Oude Namen van Huizen en Straten no 35.

3). Idem no 443.

4). Idem no 917.

5). „Oud Gorcum Varia " 1961, pag. 73.

6). W. F. Emck „Oude Namen van Huizen en Straten no. 1177.

7). Zie Mr. A. Telders „Het veerrecht van Gorinchem en de nieuwe Merwedebrug", 1961, pag. 6.

8). Zie mijn artikelen „Het bezoek van Napoleon en Marie Louise aan Gorinchem" en „Napoleon in Gorinchem" in „Oud Gorcum Varia" 1960 pag. 31-37.

9). Mr. J. van Lennep en J. ter Gouw „De Uithangtekens" deel 3, pag. 203 e.v.

10). Idem, pag. 204.

11). Idem pag. 204.

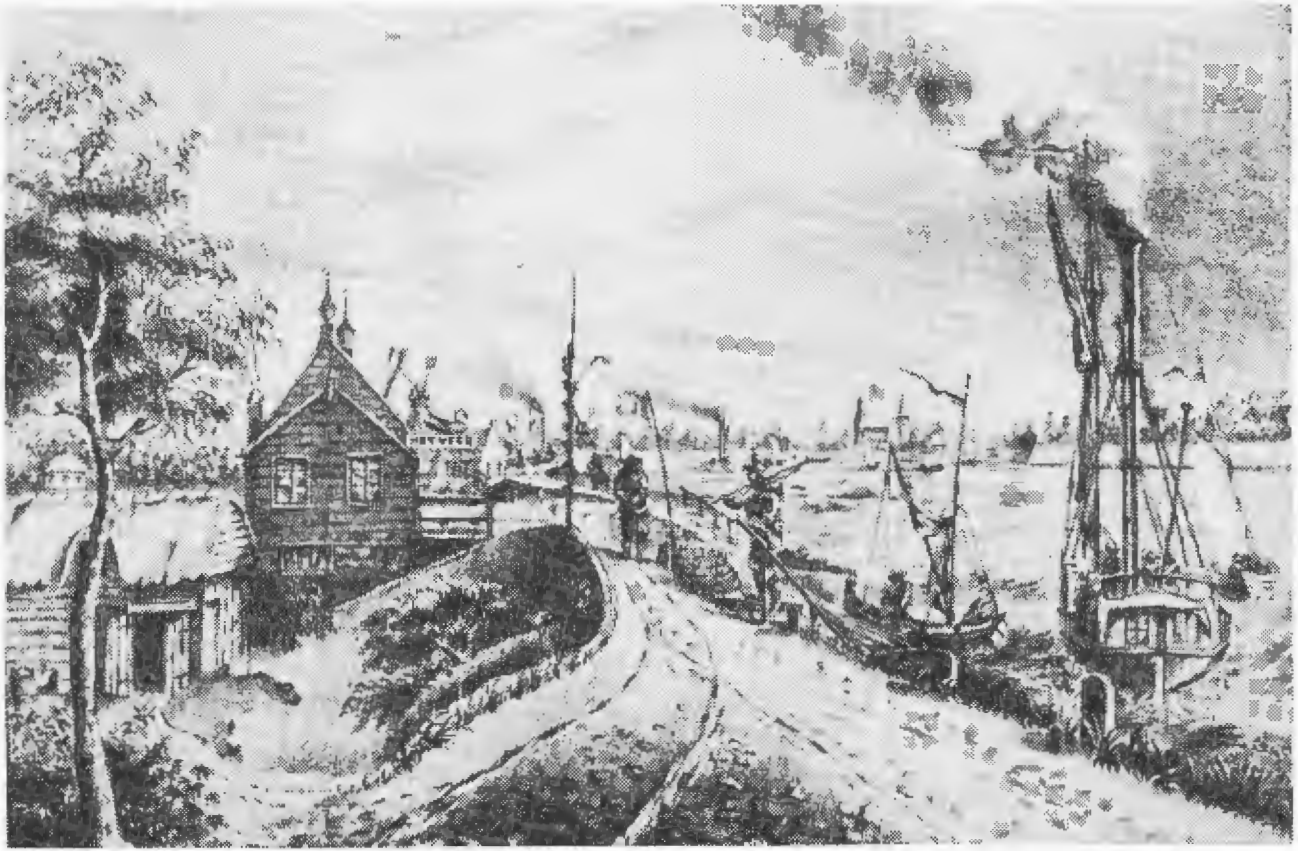

Het veerhuis „De Zwaan" aan de rivier te Gorinchem.

2. „De Zwaan" en de echte Heukelumse krakelingen

Ook overigens heeft de naam „de zwaan" een belangrijke rol in de naamgeving gespeeld.

Men kende „de ene zwaan" zowel als „de twee zwanen" en „de drie zwanen". „De witte zwaan", „de gouden zwaan", „de vergulde zwaan", „de gepluimde zwaan", „de gecroonde swaen", „de oude zwaan", „de groote zwaan" (in Dordrecht een huis waarin tijdens de zeventiende eeuw het postmeesterschap was gevestigd), „de Swaanhals" (brouwerij in Delft), „de zwaan met de twee halzen", enz.

Men komt de zwaan niet alleen tegen op uithangtekens in ons land, maar ook in Duitsland en op de uithangborden in Engeland, die meestal op palen, staande voor een huis, bevestigd waren. En ook daar was „de zwaan" als herbergnaam geliefd.

Over de Gorcumse herbergen met de zwaan als naam hebben wij al gesproken, maar er kwamen in onze stad ook nog andere zwanen voor. Emck 12) vermeldt de volgende: Aan de Havendijk oostzijde tussen Balensteeg en Burgstraat „de drie swanen (swaentjes)" 1675—1749, aan de Burgstraat noordzijde tussen Keizerstraat en Vissersdijk „de gecroonde swaan" 1608, „de witte swaan" 1668, „de swaan" 1641—1784, „de witte gecroonde swaan" 1623, aan de Appeldijk westzijde hadden we „van ouds het zwaanshals" 1707—1738 en op de Langendijk aan de noordenhoek van de Weessteiger „de vergulde swaen" 1636—1657.

Ook elders treffen wij vele malen de zwaan als huizennaam aan. De heer F. L. Blom, de conservator van de Oudheidkamer Leerdam, die mij bij mijn studie zeer behulpzaam was, deelde mij o.a. mede, dat in Leerdam in de achttiende eeuw op de Hoogstraat een huis „De Zwaan" stond.

In Heukelum heeft men behalve het café „De Zwaan" ook nog het huis „De Zwaan" op de Markt, tegenwoordig de Voorstraat. Het is ongetwijfeld het mooiste huis van Heukelum, ook al is het dan in de loop der jaren erg verprutst. De gevel is echter een grondige restauratie dubbel en dwars waard. Goed bewaard gebleven is een gevelsteen, waarop wij een witte zwaan met een kroontje om de hals vinden afgebeeld.

En... aan de gevel een fraai uithangbord waarop te lezen staat dat de echte „echte" Heukelumse krakelingen hier te koop zijn. En ik heb ze gekocht, dit speciale stroperige baksel. Het was bij Arie van Voorden & Zn., v/h Wed. C. van Voorden. Verrukkelijk! Arie vertelt u, dat er echte Heukelumse krakelingen zijn, maar dat u bij hem de echte „echte" kunt kopen. Echter kan het niet lijkt mij.

In ieder geval een mooi oud huis, dat een goede opknapbeurt verdient; een huis met een zwaan als gevelsteen; een huis met een aardig uithangbord; een huis, waar de krakelingen op u liggen te wachten.

De gevelsteen met de witte gekroonde zwaan.

Het huis „De Zwaan" te Heukelum, waar de krakelingen verkocht worden.

Het uithangbord dat u vertelt over de echte echte krakelingen.

3. De zwaan van het Heukelumse kasteel „Merckenburgh"

Wij blijven nog even in Heukelum en... het is de moeite waard, want we toeven op het kasteel Merckenburgh, dat daar zo heerlijk ligt temidden van de trotse bomen. Het kasteel behoorde aanvankelijk aan de Arkels en nog siert een trotse zwaan als windwijzer de toren van de oude burcht, waaromheen in 1734 een herenhuis werd gebouwd.

Het verhaal gaat — het is één van de vele zwanenlegenden — dat een Jan van Arkel in het Heilige Land was, dat door de Kruisvaarders op de heidenen was veroverd. Jan van Arkel bevindt zich met vele ridders en krijgers in een tentenkamp, als 's nachts de aartsengel Gabriël met een witte zwaan, omstraald door een helder lichtschijnsel, boven het kampement te zien is. Alleen Jan van Arkel ziet het en hoort de stem van de aartsengel, die zegt: „Volg deze zwaan met uw schip en bouw een burcht daar waar de vogel gaat nestelen. Zolang de zwaan uw huis siert, zal het bij u en de uwen onverdeeld in bezit blijven" 13).

Jan van Arkel volgt het bevel op en scheept zich in. En zie, een zwaan vliegt voor het schip uit en wijst hen de weg. Het is een moeilijke en verre reis, maar dan gaat de edele vogel aan land op een hoogte aan de Linge. Hier bouwt Jan van Arkel een sterkte en op de hoogste toren zet hij een windwijzer met een witte zwaan! Had u anders verwacht?

Toen in 1672 de Fransen het kasteel van Heukelum met buskruit verwoestten zou deze windwijzer van de toen gespaarde en nu nog bestaande toren zijn gevlogen. De zwaan kwam terecht voor de voeten van de Franse generaal. Het voetstuk boorde zich in de grond, maar de zwaan hield stand en er vertoonde zich zelfs geen spatje modder op zijn veren. De generaal was hierdoor zeer geroerd en liet de windwijzer weer op de toren aanbrengen.

En nog vandaag siert een witte zwaan als windwijzer het kasteel Heukelum. Hij herinnert aan het verhaal van de zwaanridder, dat in vele variaties voorkomt en zoals ook Arkel het heeft. Niet voor niets heeft de zwaan dus altijd de bescherming van de Arkels genoten. Geloof er van wat u wilt, maar de zwanen in de slotgracht van het kasteel Merckenburgh zijn in ieder geval echt!

De Heren van Heukelum hadden ook het heerlijk recht van het houden van „zwanendriften". Dit recht verplichtte de bewoners van een bepaald gebied het nestelen en broeden van zwanen te dulden. De Heer of de stad (stadszwanen) hielden dan een aantal zwanen in de grachten en andere wateren 14).

Vele Heerlijkheden hadden hun zwanen en elke Heerlijkheid had zijn eigen teken, dat op de snep van de zwanen werd aangebracht. M. W. Schakel 15) spreekt over de zwanendrift (drift komt van drijven) van Noordeloos en hij toont in zijn prachtige boek zelfs de verschillende tekens van de zwanendriften.

In verband met de zwanendriften in deze streek kan gewezen worden op de zgn. Zwanenbroederschap, de Illustre Lieve Vrouwe Broederschap van Den Bosch. Deze is ontsproten aan de devotie voor onze Lieve Vrouw. In 1318 kreeg deze Broederschap haar bekrachtiging, maar ze bestond al eerder. Het was een gemeenschap van leken uit de hoogste adel en van geestelijken, de zgn. gezworen broeders.

Na 1642 werd de religieuze grondslag gewijzigd en toen behoorde de helft van de 36 broeders tot de Gereformeerden en de andere helft tot de Katholieken. Sinds Willem II zijn alle regerende vorsten en vorstinnen van ons land lid van de Broederschap geweest. In 1855 nam Koning Willem III de titel van „zwanenbroeder" aan. Vandaag zijn zowel Koningin Juliana en Prins Bernhard als de Prinsessen Beatrix en Irene lid van de Zwanenbroederschap.

Op de maaltijden van de Broederschap kwamen steeds zwanen ter tafel en men sprak over „als men den zwaan eet". Prins Willem van Oranje was ook lid van de Broederschap en hij verleende in 1562 vergunning om ieder jaar uit zijn water te Leerdam zes jonge zwanen voor de Broederschapsmaaltijd te halen. Ook de Brabantse Hertogen schonken zwanen voor deze maaltijd uit hun zwanendriften van Vianen en Leerdam 16).

U ziet, dat de zwaan zijn rol wel speelde en op tafel ook zijn tol be-

taalde. Als we eenmaal de zwaan gevolgd hebben, kunnen wij een interessante tocht door de historie maken, ook al zijn we dan geen zwanenridders als de Arkels, waarover ons volgende zwanenverhaal zal gaan.

---

12) W. F. Emck „Oude Namen van huizen en straten", onder de no's 493, 553, 807 en 841.

13) Ds. J. A. Barbas „Heukelum".

14) H. W. M. J. Kit Nieuwenkamp „Encyclopedie van de Heraldiek".

15) „Geschiedenis van de Hoge en Vrije Heerlijkheden van Noordeloos en Overslingeland", pag. 128.

16) Zie ook Mr. F. J. van Lanschot „'s-Hertogenbosch", Heemschutserie.

Maar deze zwanen zijn in ieder geval echt.

4. De Gorcumse Zwanejonker

Wij hebben „de Zwaan" leren kennen als vroeger veel voorkomende naam van huizen en vooral van herbergen en het bleek voldoende, dat men ook vandaag nog in „de Zwaan" zijn pint bier kan drinken.

Daarnaast bespraken wij de zgn. zwanendriften en wij belandden toen ook bij de zwaan in de legende. En daarmee gaat een nieuw element leven, want het blijkt wel dat de zwaan in het volksgeloof in een groot deel van de wereld een belangrijke rol speelde.

De zwaan, die een Van Arkel vanuit het Heilige Land naar de Linge voerde is maar een enkel voorbeeldje van de grote rol, die deze vogel in sage en legende, spel en sprookje heeft gespeeld en... nog wel speelt. Waar men ook komt, men treft in het volksgeloof de zwaan aan.

Reeds in de Germaanse mythologie vinden wij de zwanenmaagden (Walküren). De Zwaanridder Elius van Graal kwam uit het aardse paradijs de Rijn af 17). Richard Wagner voerde Lohengrin, een der Graalridders, in zijn opera met de zwaan ten tonele. Tschaikowski componeerde de prachtige muziek bij het ballet Het Zwanenmeer, Pavlova danste de onsterfelijke stervende zwaan, de kinderen luisteren naar het sprookje „Zwaan kleef aan" en zij spelen „Witte zwanen, zwarte zwanen".

De zwaan vervulde in het volksgeloof en ook in de kunst een belangrijke rol en „plaatselijke oorzaken werkten mee om de zwaan als uithangteken te kiezen, b.v. in streken waar de sage van de zwanenridder populair was" 18). Dat was zeker in Gorinchem en omgeving het geval, want de Van Arkels werden immers door een zwaan naar onze streken geleid. Dit inspireerde de Gorcumer Machiel M. Koster tot het spel „De Zwanenjonker" 19), waar oudere Gorcumers nu nog over spreken.

De Gorcumse dichter Jhr. Joan van Paffenrode, Vrijheer van Ghussigny (1618—1673) 20), vond er zijn stof in voor „Den Ondergang van Jonkheer Willem van Arkel", dat later door L. de Klerk (de t.w. prof. dr. L. de Klerk) bewerkt werd tot openluchtspel en dat in Gorinchem met groot succes werd opgevoerd.

—o—

Direct komen wij bij onze Zwanejonker, maar er is ook een Zwaanjonkvrouw, die, al heeft ze dan niets met de Arkelse geschiedenis te maken, toch even ten tonele gevoerd kan worden, omdat het verhaal zo mooi is 21).

„Ludolf van Adrichem, hij was een zoon van Heer Dirk van Brederode, jaagde op een dag in het duinbosch, niet ver van zijn kasteel. En hij kwam bij een klein meer, en zag hoe acht jonkvrouwen, uit der mate schoon van lijf, baadden in het water. En naderbij tredend bespeurde hij dat het zwaanjonkvrouwen waren, want zij hadden haar vederhemden afgelegd op den oever.

De jonkvrouwen, zeer verschrikt, zochten schielijk elk haar vederkleed, en vlogen heen. Doch Heer Ludolf greep een der hemden, zoodat de achtste moest blijven. En zij vluchtte in het woud, doch Heer Ludolf, in minne ontbrand, achterhaalde haar, en overreede haar met zoete woorden. En zij volgde hem naar zijn huis en werd hem tot boel.

Zeven jaar woonde zij op het slot Adrichem. Zij spon schoone gewaden en hing haren Heer aan met grote trouw. Doch deze toog naar Leyden, want hij begeerde Lijsbeth, 's Burggraafs dochter ten wijve. En toen hij Lijsbeth kuste en haar trouw beloofde, zie, een blanke zwaan vloog het raam voorbij, droevig zingend.

Dienzelfden dag is Heer Ludolf gestorven. En in later tijd, als te Adrichem de wachter op den toren te wacht een klagelijk roepen hoorde, en een witte zwaan zweven zag, zoo wisten zij dat ramp of oorlog komende was".

—o—

Een ontroerend verhaal, vindt u niet. Maar... nu eerst maar ons eigen zwanenverhaal. Het wijkt wel wat af van het Heukelumse, maar de bedoeling is gelijk. Wij komen weer terecht bij een van de vele Arkelse Jannen, „Rijck en sterck". In Frankrijk steekt hij zich in de nesten, hij slaat de Heer van Baer dood en hij moet vluchten, omdat hem „heel Vranckrijck te nauw was" 22). „Ten laesten werdt hij denckende op dat onbewoonde landt van Arckel" waar hij zijn vader Heyman dikwijls over had horen praten en zo trok hij met „wijf ende kijnderen ende alle sijn huysgesin" naar onze streken.

Hij kwam tenslotte terecht op de Alm in de Heerlijkheid Altena en voer

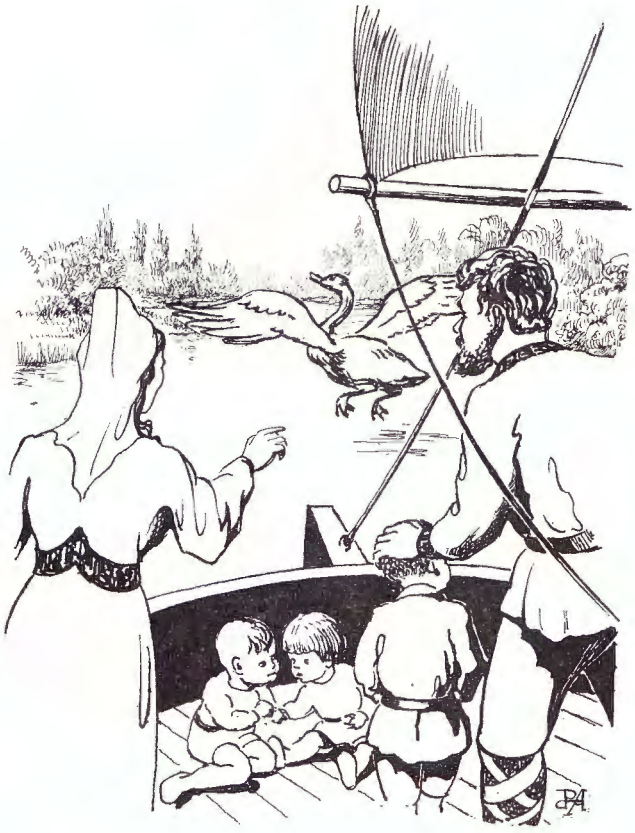

„een schoon swaen" kwam gevlogen en ging bij de Arkelse Dam aan land.

daar op Gods genade, want hij kende het land niet. Maar ziet... daar „quam onversins vliegen een schoon swaen", zegt Pauw 23). Bij Kemp 24) gaat het wat anders: „een schoone swaan komt snorren, over langhs, over dwars, dan voor, dan achter, dan aan d' een, dan aan d' ander zy van de Schepen, als of sy desen aankomenden Heer wilde begroeten en geleyden, daald end'lick in 't water, en swemt vooruyt".

Natuurlijk laat Jan zich door deze zwaan leiden en hij gebood het dier te volgen. Zo kwam men dan op de Linge bij de Arkelse Dam en daar ging de vogel aan land, wat voor Jan van Arkel een teken was dat hij zich daar moest vestigen!

Zo leidde een zwaan onze Arkel, die „voor sijn helmteyken op sijn wapen twee witte zwaensvogelen met die witte wapen van Arckel verciert" koos.

17) K. ter Laan: „Folkloristisch Woordenboek van Nederland en Vlaams België", pag. 93.
18) Van Lennep en Ter Gouw: „De Uithangtekens", deel III, pag. 204.
19) In handschrift (1923) aanwezig in de Openbare Leeszaal te Gorinchem.
20) Zie Frederiks en v/d Branden, Biografisch Woordenboek.
21) C. Voorhoeve: „Legenden van Hollands kust" 1934.
22) Zie mijn „Sterke Gorcumse Verhalen" 1962, pag. 9.
23) Dr. H. Bruch: „Kronijcke des Lants van Arkel ende der Stede van Gorcum", door Dirck Franckensz. Pauw, dissertatie, 1931.
24) Abraham Kemp: „Leven der Doorluchtige Heeren van Arkel, Ende Jaar-Beschrijving der Stad Gorinchem", Gorinchem bij Paulus Vink 1656.

5. Arkel is wat trots op zijn zwaan

Dat de zwaan bij de Van Arkels in hoog aanzien stond kunt u begrijpen, maar die bescherming was toch geen Arkelse uitzondering, want ook elders treffen wij die bij de ridderschap aan. De zwaan was een beschermde vogel, het doden van een zwaan werd gestraft als moord 25). En in de middeleeuwen mochten zwanen alleen maar gehouden worden door de ridderschap.

Over die bescherming van de zwaan lezen wij een mooi verhaal in „De Laatste der Arkels" 26), dat ook nu weer in de handel is, nl. als pocketboek in Kluitmans Jeugdserie. Het verhaal speelt in 1407 als Willem van Beieren in de plaats van de Arkels na verraad als Heer van Gorinchem gehuldigd is.

De stemming onder de aanhangers der Arkels is natuurlijk somber. Jorden, de lijfknecht van ridder Quannevan loopt over het Mercktvelt, de tegenwoordige Grote Markt, als er plots een zwaan, dodelijk door een pijl getroffen, voor zijn voeten valt. Natuurlijk is hij verontwaardigd, want de zwaan stond immers eeuwenlang onder de bescherming van de Arkels. Het blijkt dat Govert, de dienaar van Ambrosius Wouterszoon - één van de verraders der Arkels - deze snode daad op zijn geweten heeft. Jorden windt zich erg op en wijst Govert op de bescherming van de zwanen door de Arkels, maar het antwoord luidt: „Wat maal ik om de Heren van Arkel, die waren immers niet eens in staat hun eigen stad te beschermen". Er ontstaat een oploop! „Tegen verraders als jouw Heer en zijn aanhangers zijn eerlijke mensen niet opgewassen", snauwt een schipper.
„Scheurt hem die vogel van zijn schelmse rug" gilt een appelvrouw. En zo gaat het door, men wil de verradersknecht tenslotte te water gooien maar de Hollandse bezetting komt hem te hulp.

Jorden is bij de schermutselingen gewond geraakt en laat zich verbinden door zuster Martina van het St. Agnietenklooster, die vol aandacht naar Jorden's verhaal luistert. „De komst van die zwaan, zo vroeg in het jaar al (14 september 1407) wil ongetwijfeld zeggen dat Arkel weldra in Gorinchem terugkomt. Dat het dier onmiddellijk werd gedood kan echter wel niets anders betekenen, dan dat de Arkelse heerschappij van korte duur zal wezen".

En... de Arkels kwamen terug. In dezelfde nacht hernam Willem van Arkel de stad vanaf de Robbertstoren! Zie, dat was het teken van de zwaan. En zuster Martina kreeg gelijk, want de Arkelse heerschappij zou van korte duur zijn. In ieder geval een mooi verhaal.

—o—

Is het na dit alles wonder, dat een zwaan als schildhouder in het wapen van de gemeente Arkel optreedt? U kunt hem o.a. vinden op het wapen van het oude gemeentehuis 27). De zwaan is in de heraldiek een belangrijk embleem en komt voor met een ring of kroon om de hals.

De zwaan als schildhouder van het Arkelse wapen aan het oude gemeentehuis.

Ook overigens kunnen wij de zwaan in Arkel aantreffen, nl. als gevelsteen in het nieuwe raadhuis op de Dam, een schepping van de Gorcumse beeldhouwer Markus Ravenswaay. Hij heeft hierin de zwaan sterk op de voorgrond geplaatst, omdat deze zo belangrijk is voor Arkels „historie". Het wapen wordt als het ware door de zwaan gedragen. De vogel strijkt neer op het water van de Linge. Verder zien wij er het jaartal 1956 in voorkomen.

Toen het nieuwe gemeentehuis in dat jaar in gebruik werd genomen, werd als geschenk van de burgerij ook een gebrandschilderd raam van de kunstenaar D. van Leeuwen uit Leiden

Het gebrandschilderde raam van de kunstenaar D. van Leeuwen uit Leiden in het nieuwe raadhuis van Arkel, waarop de Arkelse zwaan met het wapen.

geplaatst, waarin het wapen van Arkel met de zwaan als schildhouder een belangrijke plaats inneemt, naast de symbolen van landbouw, veeteelt en industrie.

Toen H. M. de Koningin en Prins Bernhard in 1951 onze streek bezochten werden zij in Arkel verwelkomd door de Arkelse zwaan op de Linge. Vindt u het vreemd? In Arkel ging immers de zwaan aan land, ook al zegt H. van Hoogdalem dan 28), dat door huwelijk - vooral met het huis van Kleef - de wapens werden gecombineerd, waardoor de zwaan in het Arkelse wapen kwam, in tegenstelling dus tot de legende van de Arkelse zwaan.

Zie, dat is nu toch wel al te realistisch, ik geloofde nog zo heerlijk in die ene echte zwaan, die de Arkels leidde en bracht aan de boorden van onze Linge!

---

25) Van Lennep en Ter Gouw: „De Uithangtekens", deel III, pag. 204.

26) P. Visser: „De Laatsten der Arkels", Historisch verhaal uit het begin der 15e eeuw, Gebr. Kluitman Alkmaar, 2e druk 1918, pag. 146-151.

27) „Een enkele maal wordt dan doorgaans één schildhouder achter het schild geplaatst". H. W. M. J. Kits Nieuwenkamp: „Encyclopedie van de Heraldiek" 1961, pag. 200.

28) H. van Hoogdalem: „Arkels Verleden", pag. 7.

De gevelsteen van Marcus Ravenswaay in het nieuwe raadhuis van Arkel.

6. Zwanen op boerenwagens, geveltoppen en koekplanken

Er rijden niet veel boerenwagens meer in onze streek en ook elders niet in ons land. De tractor heeft het paard voor een belangrijk deel verdrongen en de bandenwagen kwam in de plaats van de oude boerenwagen, die door de wagenmaker met prachtig snijwerk was versierd. Voor- en achterschamel, steekleer en zittekist, achterkrat, overlankwagen en ruggebord waren dikwijls prachtig bewerkt. Die wagenmakers toonden zich vaak ware kunstenaars en vooral tussen Lek en Merwe, in het gebied van de Linge, in de Bommelerwaard en het Land van Heusden en Altena bedreven zij hun vakmanschap, waarvan de voorbeelden nu nog schaars bewaard zijn in oude wagens — slechts weinig in getal — en allerlei boerenwagenonderdelen, al of niet gedegradeerd tot kapstokken e.d.

U kent ze wel, de zeepaardjes en de vogels, de springende paardjes en de bloemenvazen (manden), de leeuwen en de adelaars, die de wagenmakers in vele uren arbeid wisten uit te hakken of te snijden. En..... vergeet de zwanen niet! Een voorbeeld er van kunt u vinden op de zittekist van een boerenwagen uit Brakel[29]).

Heerlijk eenvoudige ambachtskunst. Zo u wilt: volkskunst. Maar toch kunst!

Het mooiste mij bekende zwanenvoorbeeld is de boerenwagenmakerskunst in de achterschamel van een wagen uit de collectie-M. de Jongh in het museum „Dit is in Bethlehem" van de Historische Vereniging „Oud Gorcum". Een stoer achterschamel met het wapen van het Arkelse Land: het wapen der Arkels, met een leeuw en een zwaan als schildhouder.

Verder treffen wij de zwaan ook aan op de arretikkers. Er zijn er, die als geheel het model van een zwaan hebben, een andere vertoont in de schulp van de bak een zwaan[30]).

Dat men in deze streken de zwaan graag als symbool gebruikte kan zijn oorzaak vinden in de verbondenheid van de Arkelse „historie" met de zwaan, anderzijds ook in het feit, dat de zwaan zich als sierlijke vogel nu eenmaal uitstekend leende als ornament.

Overigens vinden wij de zwaan ook op oude koekplanken en als versieringsmotief op andere specimen van volkskunst. Zo zijn b.v. boerderijen in Friesland, de Achterhoek en Twente dijkwijls versierd met een geveltopteken, het zgn. oelebord, waarin de twee zwanen veel voorkomende motieven zijn[31]).

J. H. Kruizinga geeft in zijn prachtige boekje over de ornamenten enige voorbeelden van deze zwanen-oeleborden en eveneens van de zwanetekens op muurankers[32]).

Voor het klinken en drinken op het nog ongeboren kind hald men vroeger vaste formules, zoals „Hansje in de kelder" (de moederschoot) en ook het zwaantje kwam voor als motief op deze drinkbekers, mogelijk afkomstig uit het Germaanse volksgeloof, waarin de zwaan ook reeds een rol speelde. En..... de heilwens was dan „dat je zwaantje zwemmen mag"[33]).

—o—

Wanneer je op zwanentocht bent is het verrassingselement groot. Sprekende met de heer F. L. Blom uit Leerdam werd ik getrokken naar de boerderij Diefdijk 2 in Schoonrewoerd, staande aan de voet van deze dijk. In dit pand is het aan de zijgevel een

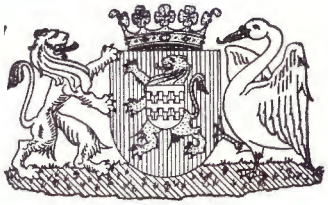

Het wapen van het Hoogheemraadschap „De Alblasserwaard met Arkel beneden de Zouwe".

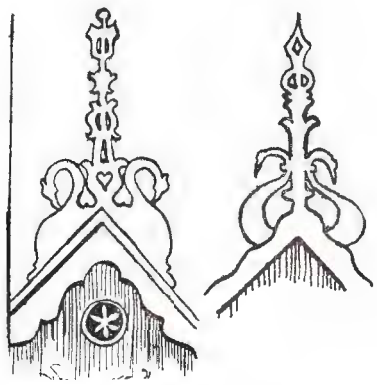

Friese geveltoptekens met de zwaan, de zgn. oeleborden.

grote witte zwaan die opvalt. Niet alleen door zijn formaat, maar ook door de vorm van het ornament. Het blijkt de helft van een fronton te zijn, met het wapen van Arkel (botweg doormidden gehakt) en als schildhouder een zwaan. Onder het wapen kan men vaag de volgende letters herkennen:

„... A N A R K E L",

waarschijnlijk het overblijfsel van

„LAND VAN ARKEL".

Mogelijk hebben wij hier te doen met een vestiging van het Hoogheemraadschap, maar het kan ook zijn, dat het fragment van het fronton naar dit pand werd overgebracht.

In het wapen van het Hoogheemschap De Alblasserwaard met Arkel beneden de Zouwe komt eveneens het Arkelse wapenembleem voor, met een leeuw en een zwaan als schildhouders.

Naar mijn mening heeft het gevelfragment in het huis aan de Diefdijk wel iets met onze regionale waterhuishouding te maken. Wie mij in dit opzicht wijzer kan maken, moge rekenen op mijn dank.

Over zwanen gesproken! Kedichem heeft een Zwanenweg en Vianen zijn Zwanegat. En... is er ook ergens niet een Zwaanspolder?

---

29) Zie H. Braber e.a. „Van klep tot krat" (Bijdragen over boerenwagens en andere voertuigen), pag. 39.

30) Idem, zie pag. 117.

31) Voorbeeld uit „Het merckwaerdigste meyn bekent", Lijntrekker's serie in De Volkskrant.

32) J. H. Kruizinga „Ornamenten van huis en hof", deel I, Van Dishoeck Bussum, pag. 59 en 79.

33) Neerlands Volksleven, orgaan van het Nederlands Volkskundig Genootschap, mei 1958, een viertal volkskundige studies rondom het kind, pag. 115.

Het wapen van de Alblasserwaard met de leeuw en de zwaan als schildhouders op de achterschamel van een boerenwagen, aanwezig in het Gorcumse museum.

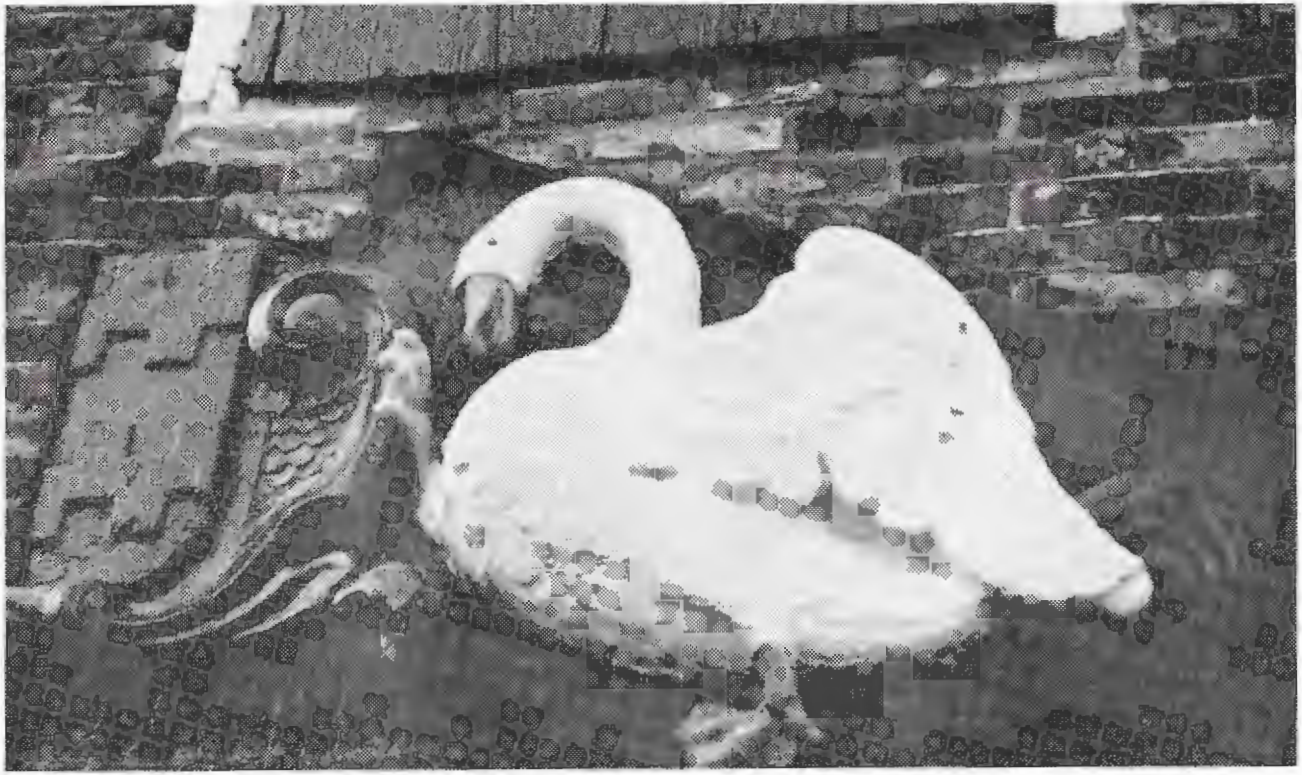

Dit is er over van het wapen van het Land van Arkel, resp. de Alblasserwaard, in de boerderij aan de Diefdijk te Schoonrewoerd: de helft van het Arkelse wapen met slechts de zwaan als schildhouder.

7. De Lutherse zwaan tot besluit

Tot slot de Lutherse zwaan. De Lutheranen voeren immers als symbool de zwaan en ook Gorinchem heeft zijn Lutherse zwaan. Waarom hebben nu de volgelingen van deze Duitse Hervormer de zwaan als teken van hun geloofsgemeenschap? Toen Johannes Hus op 6 juli 1415 in Constanz op de brandstapel stond als nieuwlichter op het terrein van het geloof, zou hij gezegd hebben: „Gij braadt nu een gans (Hus is de Tsjechische naam voor gans), maar na mij zal er een witte zwaan komen, die ge niet zult kunnen doden". En dit paste men dan later toe op de komst van Maarten Luther, na ongeveer honderd jaar, toen hij op 31 oktober 1517 zijn 95 stellingen aan de Slotkerk van Wittenberg bevestigde. Daarom beeldt men Luther vaak af met een zwaan naast zich en vele Lutherse kerken tooien zich met de zwaan als symbool. Boven de Lutherse kerk in Leerdam staat een zwaan afgebeeld en Lutherse kerken in Amsterdam hebben de zwaan als windwijzer[34]), wat ook het geval is met de Lutherse kerk in Gorinchem. Wij fotografeerden deze Gorcumse windwijzer toen deze voor herstellingswerkzaamheden op de begane grond stond (1960).

Om aan te tonen, dat iemand vroeger naar de Lutherse kerk ging, zei men dikwijls: „Hij gaat naar het zwaantje". En er is ook een oud volksrijmpje dat zegt:

„De Hervormden een haantje,
„de Luthersen een zwaantje,
„de Roomsen een kruisje,
„de Mennisten[35]) een huisje".

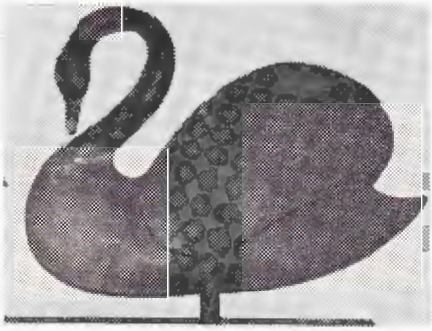

De Lutherse zwaan van het kerkje aan de Langendijk.

De Lutherse zwaan vinden wij dus in Gorinchem als windvaan op het Lutherse kerkje aan de Langendijk. Aanvankelijk was dit een door R.K. wereldgeestelijken bediend schuilkerkje, en tegen het eind van de zeventiende eeuw een Oud-Katholiek of Jansenistenkerkje[36]).

Dit schuilkerkje had twee uitgangen. De eerste liep door het huis van de koster aan de Langendijk, de tweede door een gotisch poortje aan de Molenstraat. Beide zijn in afbeelding aanwezig in het Gorcumse museum.

Deze kerk ontleende haar naam aan het gevelbord „Lazarus in Abraham's Schoot", dat u nu nog in het museum „Dit is in Bethlehem" kunt zien. Dit ijzeren uithangbord zou uit 1588 dateren en in 1743 en 1792 overgeschilderd zijn[37]).

Momenteel bevindt zich in de gevel van het Luthers kerkje een gevelsteen met dezelfde afbeelding, vervaardigd door Markus Ravenswaay.

Emck[38]) vermeldt het huis aan de Langendijk als volgt:

Abrahams Schoot, huis en erf
1643—1687
de Kerk van Abrahams Schoot
1734—1798
Jansenisten Kerkgemeente 1807
Lutherse Kerk 1816.

De Lutheranen van Gorinchem namen het oude schuilkerkje aan de Langendijk in 1816 in gebruik, nadat zij hun bedehuis aan de Havendijk (tussen de Burgstraat en de Balensteeg) na het bombardement tijdens het beleg van de stad (1813—1814) hadden moeten verlaten omdat het al te zeer onder het oorlogsgeweld had geleden.

Zo kwamen zij in de oude R.K. en (latere) Jansenisten schuilkerk „In Abrahams Schoot"[39]). Zij sierden het dak met de Lutherse zwaan die ook nu nog als windwijzer aanwezig is en zo heeft Gorinchem vandaag nog een zwaan hoog op de daken.

—o—

Het was mij een genoegen u te vertellen over de zwaan als naam van huis en herberg, over de zwanen van Heukelum en Asperen, over de zwaan als symbool in velerlei vorm en over de zwaan van Luther.

U zag het, de zwaan heeft zijn rol in de eeuwen wel gespeeld, zij het dan, dat daaraan de volksverbeelding niet vreemd was.

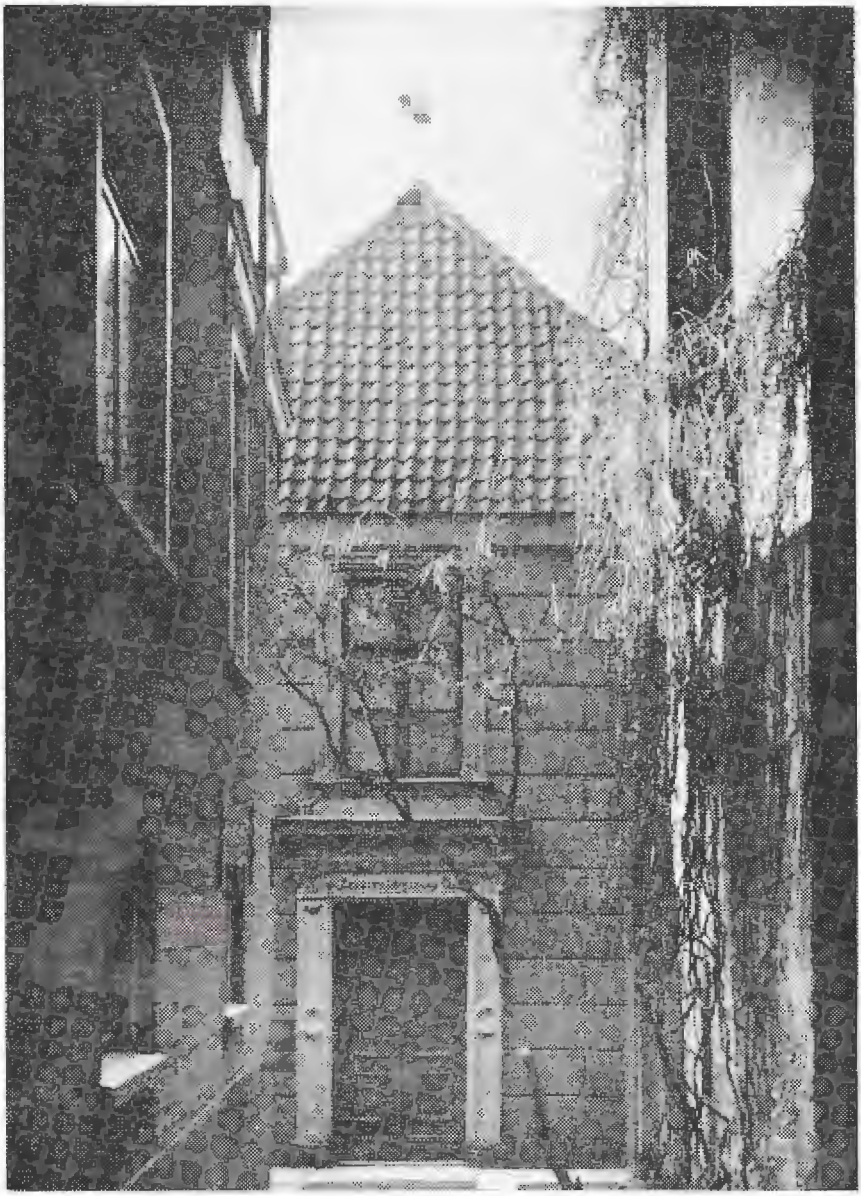

De Lutherse kerk te Gorinchem ligt van de openbare weg af doordat het voorheen een R.K. schuilkerkje was. Het is een foto van ongeveer 20 jaar geleden toen de gevelsteen „In Abrahams Schoot" nog niet was aangebracht. De Lutherse zwaan kroont het eenvoudige gebouwtje.

De zwaan bracht mij tot een interessante studie van een gebied, dat nog lang niet geheel verkend is, maar voorlopig laat ik het hierbij in de overtuiging, dat ook uw belangstelling gewekt is voor dat edele dier: de zwaan.

Ik beschouw deze serie bepaald niet als mijn zwanezang [40]).

---

[34]) Jan Bouman „In 't Wapen van Amsterdam", deel I, 1952, pag 62 en 88.

[35]) Mennisten = Doopsgezinden. Hun teken is een huisje, omdat zij vroeger in huizen of schuilkerken bijeen kwamen, omdat deze geloofsvorm in het openbaar verboden was.

[36]) Zie voor uitvoerige gegevens Drs. W. A. van der Donk „Gorcums Oudheden V", pag. 75 e.v.

[37]) Lijst van Monumenten van Geschiedenis en Kunst in de gemeente Gorinchem.

[38]) W. F. Emck „Oude Namen van Huizen en Straten", no. 907.

[39]) Zie voor de Historie van de Lutherse Kerk H. A. van Goch „Van Arkels Oude Veste" 1898, pag. 47—51.

[40]) K. ter Laan „Nederlandse spreekwoorden/spreuken en zegswijzen", Den Haag, 4e druk 1963: „Volgens overlevering zingt een zwaan wanneer hij gaat sterven. Dit volksgeloof heeft betrekking op de wilde zwaan, de huilzwaan, die in de winter uit het noorden komt en die inderdaad welluidend „zingt", al is het dan ook niet alleen vlak voor zijn dood. Zijn geleerde latijnse naam is dan ook cygnus muscus =de muzikale zwaan, reeds bij de Grieken beroemd als hij sterven gaat", pag. 425

Napoleon op Gorcums wallen

Verslag over een lezing, gehouden door mr. A. Telders, voor „Oud Gorcum" op 18 december 1963

Mr. A. Telders, de inleider over dit onderwerp, wees op de moeilijkheid van het spreken over Napoleon in deze herdenkingsdagen. Een vergelijking van de Franse bezetting met die, welke nog zo kort geleden door ons zelf werd beleefd, ligt voor de hand, maar de omstandigheden waren toch wel zeer verschillend. De overgrote meerderheid der inwoners der Republiek heeft in 1795 de Franse troepen zelf te hulp geroepen. De zoon van Prins Willem V, de Erfprins van Oranje, onze latere Koning Willem I heeft in 1802 in Parijs besprekingen gevoerd met de eerste Consul en diens minister Talleyrand.

Vele landgenoten hebben de eed van trouw aan Koning Lodewijk Napoleon en Keizer Napoleon gezworen. Zij werden in 1813 en 1814 van die eed ontslagen en een nieuwe eed afleggende in handen van een vertegenwoordiger van de Souvereine Vorst, bleven zij in hun functies gehandhaafd.

Spreker wees op de rol, welke de wallen gespeeld hebben in de landelijke en de stedelijke geschiedenis. Men geeft haar wel eens de naam van een te nauw corset dat de uitbreiding naar buiten te lang heeft verhinderd, maar hij zou haar willen betitelen als een ereteken voor belangrijke krijgsverrichtingen, dat zorgvuldig dient te worden bewaard.

De rondreis door de keizer en keizerin Marie Louise in 1811 door het ingelijfde gebiedsdeel begon op 23 september vanuit Breskens. Op 27 september kwamen vanuit Dordrecht de Gardes d'Honneur te paard, te voet en te water met het muziekkorps van de nationale gardes van die stad in Gorinchem aan. In de stad werden erepoorten opgericht op het Eind bij de Waterpoort, in de Westwagenstraat, de Kelenstraat bij de Markt, vooraan in de Arkelstraat en voor het huis van wijlen burgemeester Mr. Van Lom in de Nieuwstad.

's Morgens vroeg om 7 uur kwam de keizer in Dordrecht aan; toen dit in Gorinchem bekend werd, reden de Dordtse Gardes d'Honneur met de Prefect De Stassart (die zich met verschillende andere autoriteiten reeds in onze stad bevond) Napoleon tegemoet en zij ontmoetten de sloep, waarmee de Keizer om twaalf uur uit Dordrecht was vertrokken, ter hoogte van Sliedrecht. Na het brengen van de eregroet, reden de gardes terugen en ontmoetten bij Giessendam een ander cavalerie-detachement, waarbij zich de Maarschalk Oudinot en de generaals Molitor en Van Hogendorp hadden aangesloten.

Om twee uur kwam Napoleon bij het veerhuis „De Zwaan" aan en de maire Cruysse van Hoey sprak daar de welkomstrede uit. De keizer steeg hierna direct te paard om de toestand van de vestingwallen te inspecteren. Hoewel belegeringen en vestingen geen grote rol in zijn leven hebben gespeeld, was zijn carrière toch eigenlijk in 1793 begonnen, toen hij als artillerie-kapitein de maatregelen aanwees, die tot de inneming van Toulon geleid hebben.

Bij een eventuele aanval op het keizerrijk zou, zoals uit zijn correspondentie blijkt, de linie van Gorinchem tot Naarden heel belangrijk zijn.

Op deze rit over de vestingwal heeft Napoleon het aanvallig negenjarig zoontje van een batterij-commandant doen inschrijven op de leerlingenlijst voor de lycea. Daarna moest de komst van de keizerin worden afgewacht. Marie Louise was die ochtend uit Breda vertrokken en werd in Sleeuwijk ontvangen door de Prefect De Stassart en generaal Dirk van Hogendorp. Met een sloep, geroeid door de Dordtse Gardes d'Honneur werd de Merwede overgestoken.

Ter illustratie hiervan was een prachtige apuarel te zien, ter beschikking gesteld door de heer C. de Vries Robbé.

In het huis van Mr. Van Lom, waar een kolfbaan aan was verbonden — het daar nu staande gebouw draagt die naam nog — werd na het gebruikelijke korte diner, reeds om zes uur een audiëntie gehouden, waarop alle in de stad aanwezige autoriteiten werden voorgesteld. Later is gebleken, dat Napoleon gedurende zijn Nederlandse reis de indruk had gekregen, dat de bevolking zich onder zijn regering had geschikt en naar geen ander gezag verlangde. De komende tijd zou het twee jaar later anders tonen.

Na een inspectie der troepen de volgende morgen om 7 uur vertrokken Napoleon en Marie Louise om 9 uur over Leerdam en Vianen naar Utrecht, waar zij door de Gorcumse poort de stad binnenreden, waarmede spreker zijn causerie afsloot.

Zo was Gorinchem toen

Zo zag de schutkolk aan het Eind er uit voordat de oliemolen „De Eendracht" in 1916 werd gesloopt en in 1963 het gebouw van de Z.H.B. werd afgebroken.

Zo is Gorinchem nu

Zo ziet het er nu uit. Een lege plek, die veel van zijn bekoring heeft verloren. En..... wat gaat er verder gebeuren? Volgens het saneringsplan moet hier het stadhuis komen.

Gorinchem in de Franse tijd

door H. van Hoogdalem Hzn.

Ik sta voor een moeilijke taak. Het onderwerp mij opgegeven „Gorinchem in de Franse tijd" zou zich feitelijk alleen bezig moeten houden met de gebeurtenissen in de tijd van 1795 tot 1813. Ik zou dus, met andere woorden, met Daendels en Pichegru moeten binnenvallen en met Napoleon moeten verdwijnen.
Daarbij kan ik het mij dan nog gemakkelijker maken door de jaren 1806 tot 1810 van het Koninkrijk Holland maar over te slaan en mij ook maar niet te bekommeren over de jaren 1810 tot 1813 de tijd van de inlijving bij Frankrijk, want na mij zullen er komen die daarover handelen zullen. Maar zelfs deze zelfbeperking neemt de moeilijkheden niet weg.
De eerste moeilijkheid is dat b.v. Van Goch in zijn werk „Van Arkels oude Veste" over deze tijd zo uitvoerig is, dat er feitelijk weinig nieuws meer overblijft, dat de moeite van het vertellen waard zou zijn.
Maar de tweede en wel belangrijkste moeilijkheid is, dat U, zonder kennis van wat aan de Franse tijd voorafging, niet in staat bent de motieven te begrijpen die onze voorouders er toe brachten de Fransen met vlag en wimpel binnen te halen en te dansen om de vrijheidsboom. Wat waren nu de oorzaken die tot onze nationale débacle leidden in 1795? Want dit jaar was er maar niet zo in eens. Er ging wat aan vooraf, dat eigenlijk eerst moet worden gekend, wil men de gebeurtenissen van 1795 en daarna in ons kleine Gorcum verstaan en begrijpen.

1787: keerpunt

Ik zou u moeten vertellen van vreemde invloeden als „de Verlichting" „Het Rationalisme", over de hang naar het sentimentele onder de invloed van de werken van Rousseau. En dan van die andere Franse en Engelse schrijvers, die met de door hen gepropageerde ideeën de gang van zaken bij ons hebben beïnvloed. Ik zou uitvoerig moeten stilstaan bij de Franse revolutie en haar gevolgen. Vergelijkingen moeten maken tussen de bloedige tonelen daar en de bloedloze revolutie, die van ver vóór 1783 tot 1813 onze verscheurde en verdeelde gewesten omvormt tot een één en ondeelbaar Koninkrijk onder een Souverein Vorst uit het Huis van Oranje.

Zouden we dit alles doen, dan werd ons betoog te lang en daarom heb ik mij een tweede beperking moeten opleggen en laat daarom voor onze stad de gebeurtenissen aanvangen in het jaar 1787. Niet in 1783 maar in 1787 begint eigenlijk voor ons land, en dus ook voor onze stad, het keerpunt in onze historie. We worden dan de speelbal van de in de loop der jaren om ons heen opgekomen grootmachten, die we om beurten vrijwillig invloed verschaffen op onze binnenlandse aangelegenheden.

In het jaar 1787 roept namelijk stadhouder Willem V, door het initiatief van zijn vrouw Prinses Wilhelmina, de Pruisen te hulp om zich in zijn rechten te laten herstellen, terwijl in 1795 het de Fransen zijn, die daadwerkelijk ingrijpen en Oranje verdrijven.

Gezien met de ogen van ons 20e eeuwers, met de kennis die wij hebben na twee wereldoorlogen, is al dit gedoe een weinig belachelijk, maar voor de mensen van die dagen was het bittere ernst. Het verdeelde hen in scherp tegenover elkaar staande

kampen. Bovendien dienen we te bedenken, dat die tijd sterker op ons land en de daarin heersende toestanden heeft ingewerkt, dan de twee wereldoorlogen in onze eeuw dat deden.

Gorcum kon het alleen wel af

Het jaar 1787 moet voor onze Gorcumse stadsbestuurders geen prettig jaar zijn geweest. Wat al zaken hadden ze moeten regelen en wat al besluiten hadden ze moeten nemen om de zaken in de hand te kunnen houden en tenslotte was al hun moeite nog te vergeefs geweest. Het was eigenlijk al in 1783 begonnen. Als 8e stemhebbende stad van Holland had ook Gorcum zich geschaard in de rij van steden, die er zoveel mogelijk op uit waren om de invloed van het stadhouderlijk bewind op de steden uit te schakelen. Ze zouden in het vervolg zelf wel uitmaken wie op het regeerkussen zitten moest en voor wie de vette posten waren. Daar had men Den Haag en de stadhouder niet bij nodig. Er school echter wel een addertje onder het gras. Niet alle leden van de stadsregering hadden hiermee ingestemd en de conventiebepalingen van 16 juni 1783 willen tekenen. Collot d'Escury, de drossaard, een oud man en goed vriend van wijlen Willem IV, had geweigerd te tekenen en met hem nog enkele anderen. Hij zag het nut van al dit, naar zijn mening overdreven patriottistische gedoe niet in. Men kon hem moeilijk ontslaan, maar ontnam hem toch maar vast zijn plaats in de vroedschap, onder voorgeven, dat de nieuwe stand van zaken niet gedoogde, dat iemand in het vervolg maar dan één ambt tegelijk bekleedde. Hiermee had men zich in het verleden niet altijd serieus bezig gehouden, integendeel. Maar nu was men wel bereid zich te richten naar de nieuwe beginselen, die uit Frankrijk overwaaiden. Maar in feite bleef men conservatief en aan de zetels verkleefd.

De maatregelen, die men nam als verruiming van de rechten der Rooms Katholieken en het toelaten van vreemdelingen tot het burgerschap der stad in korter tijd dan vroeger daarvoor nodig was, waren lapmiddelen. Eén ding liet men onaangetast: het regeerkasteel. Het bezetten hiervan bleef bij alle wisseling voorbehouden aan hen, die krachtens geboorte en opvoeding geacht werden alleen verstand van regeren te hebben.

Niemand scheen door te hebben, dat er machten aan het groeien waren, die eens het door en door rotte en gammele regeerbestel der afzonderlijke staten en steden zouden wegvagen. Men zag de veranderingen wel groeien en werd maar al te vaak gedwongen mee te gaan, maar elke stap die gedaan werd, was te laat en reeds achter bij de ontwikkeling, die de zaken dan inmiddels hadden genomen. Een echt kenmerk van elke revolutie.

Een „sof"

In voorbije jaren b.v. had het stedelijk bestuur met het oog op de ongunst der tijden een reorganisatie doorgevoerd in de plaatselijke burgerwacht en het povere restje van deze burgerwacht blij gemaakt met nieuwe vaandels, voor elk van de vier kwartieren één, een rood, een wit, een blauw en een oranje vaandel.

Wie kon het de burger kwalijk nemen, dat hij het hardst juichte en riep als het kwartier van de Langendijk en de Kortendijk onder het oranjevaandel voorbij trok. Niet omdat men zo gebrand was op Willem V en zijn aanhang riep men „Oranje Boven", maar meer om het verzet tegen de plaatselijke overheden en de door hen toegepaste regeermethoden.

Geen der burgerwachten toonde veel ijver bij de exercities, zoals uit overheidsbesluiten blijkt. Waarom zou men ook? Waarom zou men als burgers één hand in het vuur steken voor een overheid, die te schriel was om een werkelijk weerbaar leger voor het gehele landsgebied in stand te houden? Waarom zouden we ons druk maken voor lieden, die de Kapitein-Generaal van het leger, Willem V, er als een onmondig kind naast hadden gezet? Zelf bleken ze niet in staat een vuist te maken als onze nationale belangen door Engeland werden aangetast.

Men meende de geesten te kunnen bezweren door een verbod op het roepen van „Oranje boven" listig gecamoufleerd in een verbod tegen het vloeken in het openbaar en tegen partijschappen. De jeugd werd gewaarschuwd tegen het bedrijven van straatschenderij. Ik neem aan, dat de nozems van die dagen zich in de wat rechtloze en tuchtloze sfeer van de jaren rondom 1787 danig hebben geweerd. Anders waren bepalingen overbodig geweest. Met alle maatregelen, die men nam, werd het, om een modern woord te gebruiken, „een sof".

Platteland was ook onwillig

Men mene niet, dat alleen de stadsjeugd buiten de ordelijke paden wandelde. O neen! De invloed van de drossaard van Gorcum reikte ook tot Hoornaar. Als de stedelingen dan niet wilden, dan het platteland maar aangepakt. Zo kon het gebeuren, dat de drossaard van Gorcum op last der Staten van Holland van de preekstoel te Hoornaar een plakkaat liet afkondigen, dat de aanmelding beval van alle mannen tussen de 18 en 60 jaren voor de oefening in de wapenhandel of zich daarvoor vrijwillig beschikbaar te stellen. Men wilde een tegenwicht tegen de op vele plaatsen door de patriotten opgerichte vrijkorpsen.

Maar hierover later.

Het antwoord, dat de bevolking van Hoornaar gaf op het plakkaat, kon niet mis worden verstaan. Zij droogden eerst in die week daarna enige jongelieden af, die zich in een schuur stiekum met de wapenhandel bezig hielden. Na een tweede lezing van de kansel op de volgende zondag plantte men de Oranjevlag op de toren te Hoornaar. Men wenste wel voor de Prins, maar niet voor de Staten van Holland te exerceren! Op last van de drossaard begaf zich zijn stadhouder Van Diepenbrugge naar Hoornaar om de vlag van de toren te doen halen en mede naar Gorcum te brengen. Aldus geschiedde, maar de man had zijn hielen nog niet gelicht, of er stond al een nieuwe vlag op de toren en de schout van Hoornaar werd gedwongen naar Gorcum te reizen om de andere vlag terug te eisen.

Waar haalde dit volk de brutaliteit vandaan om zo de hoge heren te Gorcum te attaqueren? Deze riepen dan ook om hun gezag te handhaven de hulp in van de dragonders, die te Raamsdonk waren gelegerd, die op hun

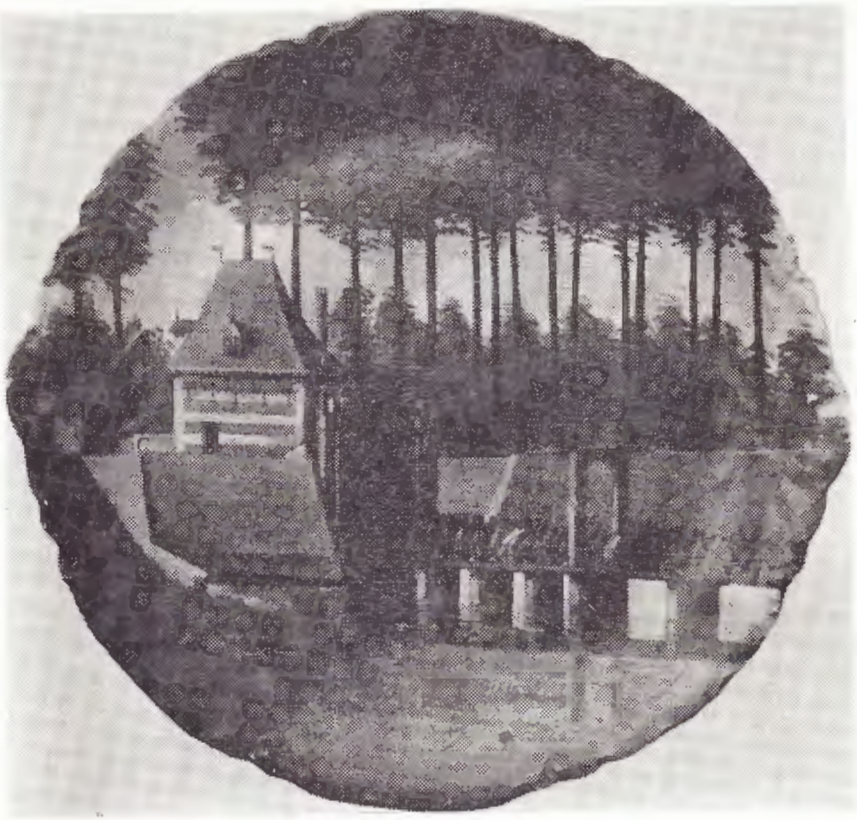

Zo trokken de patriotten via de Kanselpoort de stad uit, zoals een beschilderd bord in het museum laat zien.

manier orde op zaken stelden, de raddraaiers inrekenden en naar Gorcum voerden.

Toch was men er, zelfs met die hulp niet gerust op, dat de boeren er zich zo maar zonder meer bij zouden neerleggen.

Rust was zoek

Men zag met zorg de weekmarkt van 31 januari 1785 tegemoet, omdat men verwachtte, dat vele boeren met minder goede bedoelingen naar Gorcum zouden trekken en zo werd op die maandag alles in gereedheid gebracht om eventuele onlusten te keren.

De enige vangst van de hele dag was slechts een dronken touwslagersknecht die in een roes van vreugde een oranjecocarde op de borst had bevestigd of had laten bevestigen. En dan weer die brutaliteit van het weversgilde der stad, om van de overheid de man en de cocarde terug te vorderen! Waar ging het toch naar toe met het volk? Deze vraag heeft ongetwijfeld gespookt in menig regentenhoofd onder de bepoederde pruik. Neen, de oude zekerheid van macht en aanzien was zoek en wat moest men doen om de oude luister te herstellen? Het volk had eenvoudig geen eerbied meer voor hen en jongeren zowel als ouderen gedroegen zich, als men de stedelijke resoluties van die dagen moet geloven, onbetamelijk en tuchteloos. De rust en de veiligheid op 's Heren wegen waren zoek, godsdienstoefeningen werden herhaaldelijk door straatkabaal verstoord. Rukte de dienstdoende burgerwacht uit, dan gingen de poppen eerst recht aan het dansen en waren de scheldwoorden niet van de lucht.

Zo stonden de zaken in het Gorcum rond de jaren 1787, het Gorcum waarvan de overheid, zoals u intussen wel zult hebben begrepen, de partij der patriotten was toegedaan.

Het lijkt mij hier de plaats om wat dieper in te gaan op de onder het volk bestaande tegenstellingen, omdat daaruit veel verklaard wordt, wat anders duister zou blijven.

Patriotten en Oranjeklanten

Dat ons volk in twee kampen verdeeld was, patriotten of kezen en Oranjeklanten zoals ons op school geleerd werd, is wel wat simpel gesteld. Je was het één of het ander en van enige nuance in die verdeling kwam in de schoolboekjes van die dagen weinig naar voren. In gedachte had je je zelf al bij één van de kampen ingedeeld als je in die tijd zou hebben geleefd.

Ik moet u ten minste eerlijk bekennen dat ik, nu ik mij weer eens in dat tijdvak heb ingeleefd en heb meegeleefd met de noden en zorgen onzer voorouders in die dagen, niet meer zo vlot zou zeggen dat ik toen Oranjeklant zou zijn geweest. Zo eenvoudig lagen de zaken nu niet, dat we de tegenstellingen onder onze stadgenoten van die tijd met een simpele zwartwitteken'ng zullen kunnen afdoen.

Zo maken we kennis met twee soorten patriotten, zowel in onze goede stad als elders in het land, namelijk democratische en aristocratische patriotten. Onder de eerste groep werden voornamelijk aangetroffen advokaten, notarissen, procureurs, predikanten, doktoren, rectoren, professoren en aanvankelijk het grootste deel der roomskatholieke intellectuelen. De laatsten als eeuwenlang achtergestelde groep en van de nieuwe koers slaking der banden verwachtend.

De aristocratische patriotten waren de lieden van het „ancien regime", die desnoods met Willem V wel wilden aanpappen, als ze er zelf maar mee op het kussen bleven zitten. In deze groep was geen plaats voor de hierboven vermelde groep van „ambtenaren", laat staan dat men zich zou inlaten met de man van de straat.

Aan de andere zijde, bij de Oranjeklanten, was het al niet veel beter. Hier in de democratische getinte groep minder intellectuelen, maar meer neringdoenden en handwerkslieden. Het aristocratisch deel, ook hier lieden van het „ancien regime", die slechts heil verwachtten van een strenger en souverein stadhouderlijk gezag en daarmee de toegang tot de zetels, thans door de patriotten bezet.

De afstand tussen de democraten uit beide groepen was groter dan de afstand tussen de aristocraten van beide kanten, want die vonden elkaar wel van tijd tot tijd als gemeenschappelijke belangen hen er toe dwongen. Er zijn in meer steden van ons land conventies bekend, waarin deze beide groepen overeenkomsten sloten over de verdeling der regeringszetels. In Gorcum vinden we zoiets in het jaar 1783.

Tussen deze groepen door dan nog de gewone man in de straat, die zich om al deze partijschappen weinig bekommerde, maar wel ervaren had in de loop der jaren, dat een stadhouderlijk bewind meer kansen bood op een handhaving van hun rechten en vrijheden. Maar ook deze stelling was niet altijd

opgegaan. Hoe was het, naar onze maatstaf gemeten, mogelijk dat een vurig Oranjeklant als Bilderdijk, later Lodewijk Napoleon kon onderwijzen in het Nederlands? En zoals Bilderdijk waren er velen.

Alle vergelijking met onze tijd gaat dan ook mank.

Na deze uitweiding, die tot goed begrip noodzakelijk was, komen we thans weer tot ons verhaal zoals het zich te Gorinchem afspeelde.

Democratische patriotten

Uit het voorafgaande is wel naar voren gekomen, dat de jaren die aan de Franse tijd vooraf gingen, geen jaren waren van rustige bezinning op de stand van zaken, integendeel. De politieke hartstochten laaiden vaak hoog op en ook in onze goede stad was het in die dagen niet anders. De sterkste impulsen bij dit alles gingen voornamelijk uit van de democratische patriotten, de groep die ik hiervoor de „ambtenaren" noemde. Deze tussenlaag der bevolking stond wat ontwikkeling betreft in het algemeen wel boven die van de regenten, waar geboorte een beter brevet was dan ontwikkeling om te stijgen op de maatschappelijke ladder. In deze groep hadden dan ook de beginselen der Franse revolutie het krachtigst wortel geschoten.

Het is ook deze groep, die te Gorinchem er naar streefde op den duur het heft in handen te krijgen.

Zoals de regenten hun conventies en correspondentschappen hadden, zo hadden deze democratische patriotten hun sociëteiten, die alle mogelijke verheven namen droegen. Zo is onze tegenwoordige Groote Sociëteit voortgekomen uit zulk een patriottische zogenaamde gezelligheidsvereniging.

Het is ook vanuit deze sociëteit, dat in 1785 de stoot wordt gegeven tot de oprichting van een excercitiegenootschap, genaamd „De Eendracht".

Zoals reeds eerder is gezegd, had de overheid de zaken rond 1787 niet meer in de hand en zelf al getracht de bestaande burgerwachten door alle mogelijke faciliteiten nieuw leven in te blazen. We hebben gezien, dat dit mislukte.

Zo kon van een patriottisch stadsbestuur als dat van Gorcum worden verwacht, dat het de oprichting van zulk een vrijwilligerskorps oogluikend toeliet. Men zou er, meende men, in dagen van nood op kunnen terugvallen.

Maar ook dit liep hen uit de hand. Bedoeld als instellingen om het te kort aan ambitie ten opzichte van de wapenhandel bij de overige burgers te corrigeren, groeiden ze al spoedig uit tot vrijkorpsen, die elders b.v. in Utrecht en Amersfoort, hand- en spandiensten gingen verlenen om de plaatselijke regeringen naar hun hand te zetten. Ook in Gorcum zijn het de patriottische democraten, die in 1787, terwijl Willem V en zijn gezin in Nijmegen zitten, de vroedschap naar hun hand zetten. Het exercitiegenootschap bewijst daarbij goede diensten.

Excercitiegenootschap

Wij bezitten van dit excercitiegenootschap het reglement, zoals dat op 7 februari 1785 werd vastgesteld. Daaruit blijkt al direct de veranderde stand van zaken. Want niet langer stelt de overheid de reglementen vast, maar het genootschap. De overheid mag er alleen kennis van nemen en het achteraf goedkeuren. Deze goedkeuring achteraf verschaft dan aan het genootschap het predicaat: Gelegaliseerd Excercitie Genootschap.

Het meest merkwaardige artikel uit het reglement is art. III, dat ik U niet wil onthouden.

> „Iemand tot Excerceerend meedelid zijnde aangenomen, zal zich volstrekt moeten onderwerpen aan alle de Wetten, Resolutien en Beveelen welke door Hun Edele Groot Achtbaren deeser Stad omtrent dit genootschap in het bijzonder reeds gemaakt, genomen en gegeven zijn". (Men lette er hier op, dat het anders gebruikelijke „en nog genomen zullen worden" hier niet meer volgt. Neen, dat had men anders geregeld en met deze regeling had men nu juist het heft in handen. Luistert U maar!) „Als meede aan alle de gemaakte of nog te maken Huishoudelijke Wetten en verder te nemen Resoluties van dit genootschap, zullende hij voorts beneevens de overige Excerceerende Leeden van het Genootschap in de te nemen Resolutien en in alles wat het Genootschap betreft een vrije stem behouden".

Met dit laatste was het democratisch beginsel vastgelegd. Hier proeven we dus het karakter van de revolutie, die zich in feite, zij het dan onbloedig, reeds voltrokken had met legalisatie van de plaatselijke overheid. Er mochten dan geen aristocratische koppen vallen, zoals in Frankrijk, maar reëel waren de veranderingen wel.

Het is dan ook straks het genootschap en niet de overheid, waarvan het besluit komt om maar Utrecht en Amersfoort te trekken om de vrienden daar te helpen. Gorcum betaalt!

„Helden"

We bezitten uit de collectie van wijlen dr. J. G. de Lint nog enkele hoogdravende dichtstukken, die na de terugkomst van de „helden" aan hen werden gewijd.

Zo zingt Bastiaan van Moerkerken, die in 1795 tot de voormannen zou behoren, hen toe:

Thans grijp ik Harp en Lier,
en speel tot Uwen lof,
Geachte Burgerschaar!
roemwaarde Vrijheids Zoonen!
Uw onverschrokken Moed,
die rijst aan 't Starren hof,
Verheft mijn snarentuich,
en ik slaa vreugde toonen.
De Braave zag Uw werk met
waare blijdschap aan,
Hij prees Uw wijs beleid,
en uwe vaardigheden,
Gij hebt door uw gedrach
aan zijnen wens voldaan.
En mocht in 't heldenspoor
van een Civilis treeden
Hoe zwol uw ed'le Borst
van moed en dapperheid,
Toen gij op Mavors' veld zagt
uw groot acht'bre Vad'ren
Zoo staatig voor het front,
gezicht vol Majesteit!
Men kroon die ed'le Schaar
met onverwelkb're blad'ren!
Noch eens hoe zwol uw Borst
van waare heldenmoed,
Toen gij Uw hoofden zaagt
met eiken blâan vercieren
Verruk'lijk Schouwtoneel!
door eenen Maagdenstoet,
Tot wiens gedachtenis
men steets deez' dag zal vieren.

Het ligt er niet om. Mij dunkt Rousseau kon tevreden zijn met zijn leerlingen.

Ook de maagdenstoet uit de laatste strofen van het vorige gedicht liet zich niet onbetuigd. Ze noemt zich: Eene, van een Vaderland en Vrijheid minnend Gezelschap van Jonge Juffêren. Waaruit, we zien dat dus ook de vrouwen en jonge jufferen al aan hun emancipatie bezig waren. Ze hadden tenminste een gezelschap, dat blijkbaar vergaderde en iets deed.

Hield men zich alleen maar bezig met het dichten van lofzangen en het vlechten van eikenbladeren tot kronen voor hun dappere helden? We weten het niet.

Maar laten we nu het juffershart laten spreken:

Verrukkelijk gezigt!
een schaar van Vrijheids Zoonen
Vertoont zig aan ons oog,
op deez gewenschten dag.
Wilt dan, O Vrienden-rei!
nu ook op t'luisterijkst toonen,

Het „heldhaftig" en „edelmoedig" verlaten van Gorinchem door de patriotten.

Dat men U steeds getrouw
voor Vrijheid groeten mag.
Nooit rijst'er vuige twist
uit helschen afgrond booven,
Nooit vind'men U verdeeld,
Nooit krijg' de nijd gehoor,
Om Uw verbonden Corps,
zijn kracht te doen verdooven.
Dat niets Uw heijl benij';
dat niets Uw welvaart stoor'!
Ontvang van ons t'bewijs
van Vaderlandschen moed,
Van **EENDRACHTS**-Liefde,
en bede om zeegen op Uw poogen!
Ontvang deez eikenblâan,
ten blijk' dat in ons bloed
De Vrijheids ijver gloeit;
die nimmer kan gedoogen;
Dat Vrijheid wordt vertrapt.
Neen liever zelfs aan t'vechten,
Dan dat een Dwingelands-Juk,
op onze schoud'ren drukk';
Veel liever 't staal met moed
aan onze zijde hechten,
Dan dat dit vrije hart,
voor eenig Dwingeland bukk'!
Doch dit vereist de nood
van ons nog heeden niet.
Wij durven op Uw moed,
op Uw Heldhafte daden,
Ons trouw verlaaten;
en, daar m' U gewapend ziet,
Blijf steeds dit trouwe hart,
Uw laffe Haters haten,
Uw (Nijders) zijn benijd
door ons die U beminnen.
Men haat den laagen,
die geen achting voor U voelt.
Och zag m' Uw' trouw bekroond,
door vriend op vriend te winnen!
Wij zweeren, dat dit hart gestaag
Uw Heijl bedoelt.
Vaart, vaart dan moedig voort,
O welgezinde Stoet!
Zoo moog' het Vaderland
in U zijn' sterkte vinden!
Ja vaart dan moedig voort!
toon dat het Heldenbloed
Gestaag door d'adren snelt
van waare Vrijheids-vrinden!
D'Algoedheid will' uw werk
met Haaren zegen kroonen!
Zij maak' U altijd sterk!
Ja, Zij alleen geev' kracht!
Zij will' met Heure vreez',
in uw harten woonen!
Terwijl g'in stillen moed,
de Zomer Zon verwacht.

Ik heb met opzet de vrouw maar langer aan het woord gelaten om de mannen de illusie te ontnemen, als zouden zij alleen het in die dagen voor het zeggen hebben gehad. We hebben er hier tenminste één, die desnoods zelf het staal aan de zijde zou hebben gehecht om de dwingeland te bevechten. Ze zou er nog genoeg tijd voor krijgen om dit te doen. Maar misschien was ze toen al grootmoeder of naar Frankrijk gevlucht. We kunnen er nu wel eens om lachen, maar men houde er toch rekening mee, dat dit alles, hoewel naar onze smaak wat te hoogdravend en te sentimenteel, voor hen bittere ernst was.

Goejanverwellesluis

En dan gebeurt er plotseling iets, dat aan alle vrijheidsillusies een einde zou maken. Prinses Willemijn, de parmantige echtgenote van Willem V, wordt te Goejanverwellesluis door leden van een Gouds Vrijkorps tegengehouden en verhinderd naar Den Haag te reizen. We schrijven dan 1787. Zoals eens een bom, in Serajewo geworpen, een wereldoorlog ontketende, zou dit, op zich zelf onbelangrijke feit, onze gewesten maken tot speelbal van internationale krachten en machten. We gaan daarop nu niet dieper in, maar wenden de blik naar Gorinchem.

Van de verwarring, die dit alles ook in Gorcum veroorzaakt, maken de patriotten gebruik om volledig naar de macht te grijpen en door middel van hun excercitiegenootschap de vroedschap naar hun hand te zetten en het aantal leden der vroedschap terug te brengen van 24 op 17. Dit alles gebeurt nog met de komst der Pruisen dreigend op de achtergrond. De militaire bezetting der stad is op 16 juni 1787, 1600 man sterk onder bevel van Waldeck, naar Lexmond en Vianen vertrokken. De stad wordt dus van bezetting ontbloot met de vijand in het verschiet. Om het garnizoen weer aan te vullen worden op advies van de Burgerkrijgsraad enkele vrijkorpsen, o.a. het Haagse, in de stad toegelaten, maar reeds op 6 juli d.a.v. neemt ook dit korps de benen.

Patriotten vertrokken

13 september 1787, juist 4 dagen voor de dag, waarop de Pruisen voor Gorcum verschijnen, neemt jhr. A. Ph. van der Capelle het bevel der stad op zich en daarbij de onmogelijke taak de stad te verdedigen met een handjevol vrijwilligers: een detachement Schutterij uit Alkmaar en wat dragonders van Raamsdonk. Het regiment Sternbach, ter sterkte van 10 compagnieën, is pas opgericht en beschikt over slechts een „gedresseerde korporaal

kanonnier". Gelijk later Van der Capelle in een geschrift ter rechtvaardiging van zijn handelwijze verklaarde, was er van de zijde van de stad geen schot gelost, toen hij op 20 september 1787 de stad aan de Pruisen moest overgeven. Voor het echter zover was, hadden vele patriotten, en wel de heftigsten, de stad al verlaten, daarin gevolgd door de nog voorhanden vrijkorpsleden van Alkmaar en de soldaten van Sternbach. In strijd met de voorwaarden van overgave plunderden de Pruisen de huizen dezer patriotten, een plundering, die eerst op 8 oktober door de stad kon worden afgekocht na betaling van *f* 1000,—. Prins Willem V in zijn rechten hersteld, laat door 2 van zijn commissarissen de stadsregering veranderen, zodat weer alles in handen is van de Oranjepartij. De vaandels van de vrijkorpsen worden verbrand. Van de Burgerwacht wordt de eed van trouw gevorderd, die aanvankelijk wordt geweigerd maar na aandrang van de nieuw gevormde Burgerkrijgsraad toch is gegeven. Geen plaats meer voor patriotten in de colleges. Ze worden uitgesloten van leveranties aan de stad en aan de godshuizen, een maatregel, die overigens spoedig weer wordt ingetrokken. In een proclamatie, aan de stad gericht op 5 april 1788, kondigt Prins Willem V een amnestie af voor hen, die zich tegen hem en zijn huis hebben verzet met woord en daad en roept hij alle burgers op partijschappen en animositeiten te laten varen, het gepasseerde wederzijds te vergeven en te vergeten en verder in goede harmonie met elkaar te leven tot welzijn van de stad. De verandering van kleur en van het decor bracht evenwel de gewone burger weinig soulaas. De zaken werden voor wat de regenten betreft op de oude voet voortgezet.

Het weigeren van de eed van trouw door het machtsapparaat „de burgerwacht" mag gerust worden gezien als een symptoom van veranderde mentaliteit bij hen die als de nood aan de man kwam de kastanjes uit het vuur moesten halen. Aan de andere kant treft ons een feit dat spreekt van een zekere tolerantie tegenover hen die zich hadden misdragen tegenover de Prins en zijn aanhang.

Zo had Mr. Cornelis Boonzajer, rector der Latijnse school, zeer actief als secretaris der sociëteit de Eensgezindheid deelgenomen aan alle patriottische woelingen in de stad. Voornamelijk werd hem door de Drossaard van de stad aangewreven dat hij:

„uit naam van de gecombineerde directie, van het gelegaliseerd Excercitiegenootschap en van de Burger Societeit, in de maand Juny 1787 geteekend heeft eene gedrukte Circulaire Missive, geadresseerd aan de respective genootschappen binnen deze Provincie, in welke Missive de Staten van Gelderland worden voorgedragen als de gedeelareerde vyanden deser Provincie, en de respectieve Genootschappen geexhorteerd, om zich aan Hun Ed. Groot Mogendens Gecommiteerden van het Defensiewezen deser Provincie en de stad Utrecht, te Woerden, aan te bieden, ten einde die in staat gesteld worden, de noodige sterkte bij te kunnen zetten, om de stad Gorinchem tegen alle aanvallen, welke door de Geweldenaars mogten worden ondernomen, te helpen verdedigen".

Men begrijpt deze stap van de Patriot als men weet dat de Staten van Holland en West Friesland de partij der Patriotten waren toegedaan, terwijl die van Gelderland Prinsgezind waren.

Men haalde echter in Den Haag de hand over het hart en op 26 november 1789 besloot men om Mr. Cornelis Boonzajer weer toe te laten tot de stad en als rector van de latijnse school.

Hij was dus weer waar hij werken kon en werken zou, maar niet alleen aan zijn onderwijs. Hij zou in de komende gebeurtenissen nog van zich doen spreken. Terwijl een groot deel der burgers in St. Omer in Frankrijk de gelegenheid krijgt om na te denken, maar ook om te ervaren dat wat de Franse revolutie betrof het niet alles goud was wat er blonk, gaat in Gorcum het leven weer zijn gewone gang.

De burgerwacht krijgt een nieuw reglement. De Korenbrug wordt vernieuwd. De Prins van Oranje en Erfstadhouder komt enkele keren te Gorinchem het garnizoen inspecteren en schokkende gebeurtenissen vinden niet plaats. Of het moest zijn het besluit van de directeuren der Sociëteit Eensgezindheid om op 10 april het gebouw „de Wolzak" te kopen dat stond op de hoek van de Grote Markt en de Molenstraat om daarin hun Sociëteit te vestigen. Ze waren er dus nog of weer en ze zochten het dan op een andere plaats weer de gezelligheid en de politiek. Maar dat zou later pas blijken.

Wij zijn nu toe aan de gebeurtenissen van 1794 en 1795 die het begin betekenen van de Franse tijdvak.

De overweg aan de Nieuwe Hoven nu ongeveer 50 jaar geleden. De enige twee huizen die er toen stonden (rechts) waren pas gereed. Hoeveel groen Gorcum toen had is duidelijk te zien. Rechts de hoge bomen van de Haarsekaden.

Zo is Gorinchem nu

Nu is de overweg belangrijk verbreed. Aan beide zijden van de Nieuwe Hoven staan huizen — ook al ziet u ze niet — en aan de Haarsekaden verrezen grote nieuwe stadswijken.

Nu het Diaconiehuis ging verhuizen

Van „den blauwen hemel" naar Mollenburg

door H. F. van Peer

Het was op 26 april 1752 dat door de Broederen Diaconen van de Nederduits Hervormde Kerk te Gorinchem van Bernardus Spegt voor *f* 5.000,- een huis met erf aan de Westwagenstraat werd gekocht, „strekkende tot de Roomsche Kerk het Klooster toe, met uitzondering van den oliemolen".

Dat huis heette vanouds „den blauwen hemel" en was aan het eind van de zestiende en het begin van de zeventiende eeuw een herberg. En hier dan vonden ruim tweehonderd jaar geleden de oude lieden en weeskinderen van de Hervormde Gemeente huisvesting.

Zij waren tot aan 1752 ondergebracht in Gorcumse gezinnen, maar de diakenen waren over deze gang van zaken bepaald niet tevreden. Het gebeurde dikwijls dat bepaalde burgers van de huisvesting der oudjes en de wezen een winstzaakje probeerden te maken, met alle gevolgen vandien. Van een goede verzorging en huisvesting kwam niets terecht en ook aan een redelijke opvoeding van de wezen ontbrak het. Deze „bestedelingen" hadden het dus niet best en sprekende over die kinderen zeggen de diaconen uit die tijd bijvoorbeeld:

„Geen of weynige komen tot perfectie, en het kan niet anders zijn: de Jeugt op zig zelfs geen agt slaande; en daar zy by besteed worden, niet minder als het welzyn der Jeugd in agt nemende, maar eyge voordeel, lopen in het wild, zelfs bij nagt en ontyden, ja op dat wij niet zeggen, dat zy veel ligt tot vuyl gewin gebruikt worden. Welk alles in so een Huys, onder goede directie zou voorgekomen worden".

U ziet het, de omstandigheden waren niet rooskleurig en men gebruikte de bestedeling vaak voor „vuyl gewin". Men treft de kinderen zelfs „bij nagt en ontyden" op straat aan en daar moest een eind aan komen. Het „Huys" zou een oplossing betekenen voor de wantoestanden, waaronder de bestedelingen moesten leven. De ouderen onder ons kennen ook nog wel de vernalen over het „uitbuiten" van bestedelingen door zogenaamde goedwillenden, die er echter een zaakje in zagen om ze te huisvesten en daarbij meer aan zichzelf dan aan de verzorgde(n) dachten.

Niet alleen de materiële omstandigheden bepaalden de noodzaak tot het stichten van een tehuis. Ook op godsdienstig gebied waren de toestanden niet rooskleurig. Luistert u maar weer naar de Broeders Diaconen:

„En wat aangaat haar eeuwige zielstaat en een aannaderende eeuwigheid by haar voor de deur staande, daar hebben zy geen occassie mee, hoorende noyt van God of Godsdienst spreken; waartoe zy in zulk een Huys occassie zouden vinden".

Dit alles bij elkaar was voor de „liefdebroeders" voldoende aanleiding om met medewerking van het stadsbestuur te komen tot de stichting van het Hervormd Diaconie Armhuis, in de volksmond het „erremhuis" genoemd en tegenwoordig en gelukkig het Diaconiehuis der Ned. Hervormde Gemeente.

—o—

Hoe leefden kinderen en oudjes nu in dit huis? De grootste jongens moesten in het bijzijn van de moeder van het huis het bier tappen, op tafel brengen en schenken. Het bier was toen nog volksdrank en het vervulde de functie van de thee en de koffie van vandaag. Het was toen ook beslist geen zwaar bier dat men op tafel kreeg.

De kinderen haalden ook hout en turf voor het vuur, want men kende nog geen centrale verwarming en het stoken was in het koude seizoen een dagelijkse zorg. Zo zorgden de kinderen er ook voor dat de bejaarde huisgenoten regelmatig vuur in hun stoven kregen. Als wij vandaag over „stoven" spreken weet de jeugd vaak niet

Het Diaconiehuis is lang niet één van de oudste instellingen op dit gebied in onze stad. Al in 1442 werd in de Molenstraat het Oude Mannenhuis gesticht, dat tegenwoordig als „Huize Steyndeld" nog in de oude binnenstad — op de Havendijk — gevestigd is.

Het Burgerkinderweeshuis, eveneens in de Molenstraat, dateert van 1557. Het is oud en der dagen zat. Het biedt geen veilig onderdak meer aan de enkele kinderen die er nog in gehuisvest waren en het is nu tijdelijk elders ondergebracht. Of dit wel in overeenstemming is met de wil van de stichters? Ik breek er mijn hoofd niet over. Evenmin over de vraag of het wel in de geest van de stichting is, dat er in deze instelling andere kinderen dan „volle wezen" zijn ondergebracht en nog minder over het feit of het in de haak is dat in deze inrichting kinderen werden opgenomen die niet tot de „arme desolate poorterskeinderen" gerekend konden worden.

Het Oude Vrouwenhuis, dat momenteel op de Groenmarkt zijn domicilie heeft, dateert van omstreeks 1602/03. Het was eerst in de Haarstraat op de terreinen van het Oud-Bagijnhof gevestigd geweest, waar nu het Ziekengasthuis als tehuis voor chronische zieken staat.

Het Diaconiehuis is dus in de rij van instellingen nog betrekkelijk jong en „pas" 213 jaar. Later werd, ook al in de Molenstraat — de straat van de tehuizen — het R.K. Arm- en Weeshuis gesticht. Dat was in 1867 en uit onze tijd is in deze straat (hoek Revetsteeg) het Gemeentelijk Verzorgingshuis voor Bejaarden.

eens wat daarmee wordt bedoeld. De ouderen onder ons kennen die stoven nog wel, die in winterse dagen voor een beetje warmte aan de voeten zorgden.

Zij weten ook nog, dat de kerken speciale stovenzetters hadden, die er voor zorgden dat de kerkgangers op de zondagen een warme stoof in hun bank kregen. En... misschien ruiken ze de penetrante reuk van deze stoven nog wel. Aan de kerken had men vroeger „stovenhokken" waar de stoven met een kooltje vuur of brandende turf werden gevuld en ook het Diaconiehuis zal wel een dergelijk hok gehad hebben.

De kinderen moesten ook boodschappen doen en zij dienden 's avonds de deuren te sluiten en 's morgens te ontsluiten. De jongens werkten overdag in de oliemolen van het huis en de kinderen mochten ook in de leer gaan van particulieren, echter alleen bij bazen of vrouwen van de gereformeerde religie.

Voor ons doet merkwaardig aan de bepaling, dat zij „geen maandag mogten houden". Dat „maandaghouden" was nog rond de eeuwwisseling en ook daarna wel een veel voorkomend verschijnsel. Op maandag werkten er velen niet en ze gingen dan aan de drank. Er is zelfs een speciale folklore van de maandag, een dag die niet geschikt was om iets te beginnen, omdat er nu eenmaal drie kwade maandagen

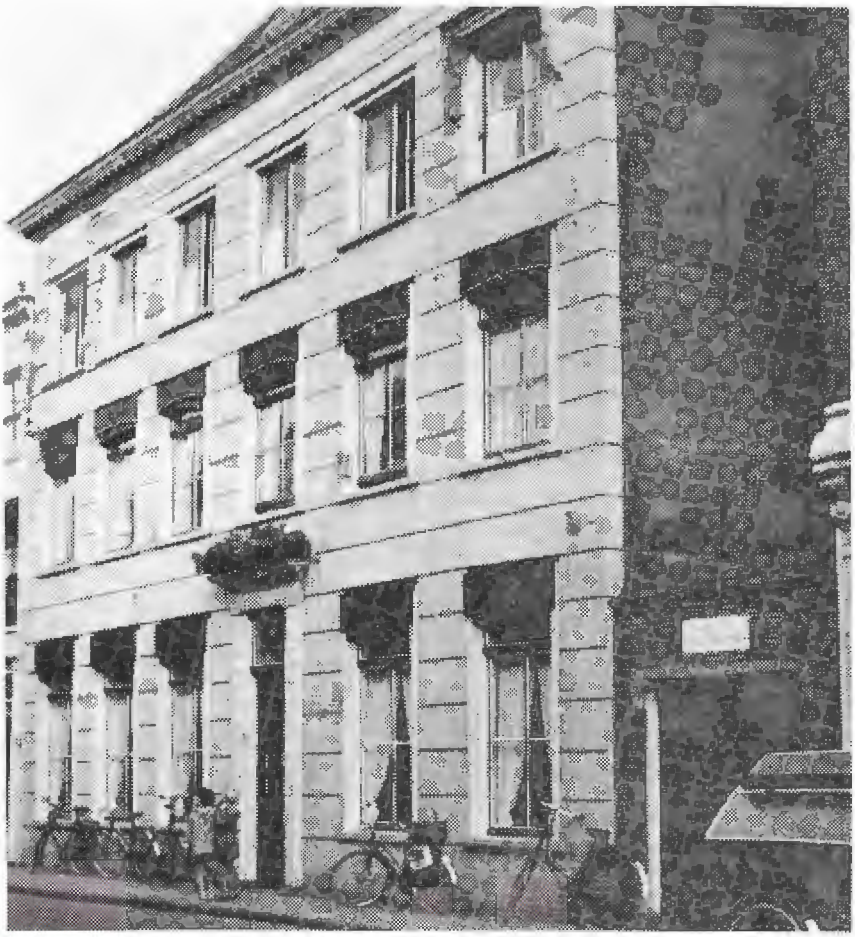

Het Diaconiehuis in de Westwagenstraat, waar het meer dan twee eeuwen gevestigd was.

in een jaar voorkomen. Welke maandag was dat nu wel? Zie, zoiets weet je niet en daarom werd er door velen op maandag niet gewerkt, zij brachten hun tijd in de kroeg door en zoiets kon men toch zeker niet van de oudere kinderen van het Armhuis tolereren.

Ledigheid is des duivels oorkussen. Daarom moesten ook de ouden van dagen bezig gehouden worden. De oude vrouwen kortten de tijd met spinnen en breien en als de diakenen eens per week hun vergaderingen voor het welzijn van het huis hielden, deelden zij vlas, wol en sajet uit voor de komende week. Het werk van de afgelopen week werd dan tegelijkertijd ingenomen. De oude mannen moesten ook bezig zijn en aan het begin van deze eeuw nog was een belangrijk karwei voor hen het plakken van papieren zakken, de zogenaamde „builen". Het geld dat ze daarmee verdienden mochten ze zelf houden, maar het was heus niet veel.

—o—

Het is te begrijpen, dat er veel zorg aan het geestelijk leven werd besteed en zo moesten alle inwonenden van het Armhuis 's morgens om acht uur en 's avonds voor het slapen gaan geknield het gebed aanhoren, wat door de vader van het huis werd uitgesproken.

's Zondags moest men gezamenlijk naar de kerk gaan en velen van ons zullen zich die kerkgang van de verzorgden uit het Armhuis herinneren. Er was een vaste formatie in de stoet van ouden en kinderen en het was aanvankelijk gewoonte dat één van de weeskinderen in de kerkdienst, voor de preekstoel staande, een gedeelte uit de Heilige Schrift uit het hoofd opzegde. Stelt u zich eens voor wat dit voor een kind betekende in een tijd, dat de normen zo streng werden gehandhaafd.

Na de kerkdienst moesten de weeskinderen met de „armenbus" langs de huizen gaan om een deel van het geld binnen te halen, dat voor hun verzorging nodig was. Later werd deze rondgang verplaatst naar de zaterdag en ik herinner me nog goed hoe de kinderen in de kledij van het huis langs de deuren gingen. Zij waren immers gekleed volgens „eenderley gewaad en couleur" en het weeskind was dus aan zijn kleding als zodanig te herkennen. Om de twee jaar werd de kleding van de kinderen vernieuwd.

Gelukkig is het nu niet meer zo, dat wezen door hun uiterlijk herkenbaar zijn, maar wij moeten alles zien in het licht van de tijd waarin het speelde.

De oude mannen uit het Armhuis moesten op zondag een hoge zijden hoed dragen en men bezat in het huis vroeger een hele collectie van deze „hoge zijen".

De kinderen die nog werkten, hetzij in het huis zelf of bij particuliere bazen, gingen op school in één der lokalen van het huis, speciaal dienend voor het onderwijs in „leezen en schryven en de cyfer-konst".

Leerden de kinderen een ambacht, dan moesten zij ook nog naar school, in de zomer 's ochtends en in de winter 's avonds. Onderschat dit niet, want in de zomer begon deze school 's morgens om half zes en ze duurde tot zeven uur, waarna de jeugd dan aan het werk moest.

Het gebouw bestond aanvankelijk uit twee aaneengetrokken huizen, welke in 1826 onder één dak kwamen. In 1823 werd er achter het tehuis een schoollokaal gebouwd waar de kinderen van de inrichting onderwijs ontvingen, maar dat ook dienst deed als „stadsarmenschool" voor de gemeente, omdat de stad aan deze school financiële steun verleende.

Vandaag kennen wij het begrip „armenschool" gelukkig ook niet meer, maar velen van ons herinneren zich dat nog wel, evenals de zogenaamde „klompenscholen" van vroeger, waar de kinderen uit de meest eenvoudige gezinnen onderwijs kregen. Daartegenover stonden dan de burgerscholen voor jongens en meisjes (afzonderlijk) en de tussenscholen voor de categorie tussen de armenscholen en de burgerscholen in.

De kinderen van het Diaconiehuis

Het oude gevelbord, dat nu in het Gorcumse Museum te zien is.

mochten 's zondags niet op straat lopen en helemaal uit den boze was dat ze op de Dag des Heeren buiten speelden.

Ook lijfstraffen kwamen voor, wat ons in het licht van die tijd niet kan bevreemden. De vader of de moeder van het huis mochten de kinderen echter niet „aan een blok stellen" of opsluiten zonder voorkennis of goedvinden van de Broeders Diaconen. Ook mocht er niet zonder hun medeweten gekastijd worden.

— o —

Er was voor de oude mannen een speciale rookkamer, waar zij hun neuswarmertje mochten roken. Elders in het huis was dit verboden in verband met het brandgevaar. En... zij mochten geen bier of sterke drank in het huis brengen en ze ook niet elders gebruiken. Iets, wat niet te verwonderen is.

U begrijpt, dat men 's avonds ook niet mocht uitgaan, alleen met permissie mocht men om acht uur thuiskomen. 's Avonds na half tien — de tijd valt niet eens tegen — mocht in geen van de vertrekken meer licht branden of vuur in de stoven zijn. Om tien uur deed de binnenvader de ronde om alles te controleren en sloot hij de vertrekken!

Velen van u weten wel dat vroeger het huis gesierd werd door een gevelbord met als opschrift „Ned. Hervormd-Diaconiehuis". Op dit bord (uit ongeveer 1753) ziet men in het midden een oude vrouw uit het huis, leunend op een stok. Aan de ene kant een weesjongen, aan de andere kant een weesmeisje, ieder met een bus voor de armenrondgang in de hand. Aan beide uiterste zijden van het gevelbord een rouwmantel, ten teken dat het huis het privilege had om deze rouwmantels te verhuren. Deze werden gedragen door de mannen, die de doden naar het kerkhof droegen, terwijl ook later nog lang de koetsiers van de lijkwagen in deze rouwmantels waren gehuld. De verhuur van deze rouwmantels was dus een inkomstenbron voor het Armhuis en vandaar de afbeelding op het gevelbord.

U kunt dit bord niet meer aan het huis in de Westwagenstraat vinden, maar het is gelukkig en in goede staat bewaard gebleven. Het bevindt zich momenteel in het museum „Dit is in Bethlehem" van de Historische Vereniging „Oud Gorcum" als herinnering aan een voorbije tijd.

Een ander privilege van het huis was, dat men het kerke- of predikbeurtenbriefje in de handel mocht brengen. Dit verscheen wekelijks en er werden niet alleen de kerkdiensten op bekend gemaakt, ook de burgerlijke stand van de afgelopen week was er op te lezen. In ons museum zijn nog heel wat van die oude kerkebriefjes aanwezig.

— o —

De combinatie van ouden van dagen en jongeren in hetzelfde huis werd reeds in het begin van de vijftiger jaren van deze eeuw opgeheven en het huis dient niet meer als woning voor wezen, halfwezen of kinderen die niet meer door hun ouders worden verzorgd. Het is momenteel alleen een bejaardentehuis.

Nu het Hervormd Diaconiehuis ging verhuizen naar de Mollenburgseweg als onderdeel van het Hervormd wijkcentrum aldaar, was het goed eens even een slip van het verleden op te lichten. Een verleden dat wij eigenlijk niet meer begrijpen, maar dat wij moeten zien in de geest van de eeuwen die voorbij gingen.

Toen men ruim tweehonderd jaar geleden deze instelling in het leven riep deed men er een goed werk mee. Het Armhuis past nu niet meer in onze samenleving en al lang heeft de Diaconie van de Ned. Hervormde Kerk er terecht mee gebroken.

Aan de Mollenburgseweg gaat men nu een nieuw hoofdstuk schrijven in deze ontwikkeling van „den blauwen hemel" tot Mollenburg.

Het nieuwe bejaardentehuis „De Schutse" aan de Mollenburgseweg.

De Fransen in Gorcum

door H. van Hoogdalem Hzn.

Zoals reeds hiervoor betoogd is, is de vóórgeschiedenis van 1787 tot 1795 niet los te maken van wat zich tenslotte in januari 1795 voor Gorcum voltrok als een onafwendbaar gebeuren.
Door het verraad van Dumoriez wat uitgesteld, ging tenslotte de grote aanval op Nederland door aan het eind van 1794. De omstandigheden waren de Fransen daarbij gunstig, want de Hollandse rivieren waren door het ijs in boeien geslagen. Pichegru en Daendels hadden het dus niet moeilijk om ook Gorcum te bereiken, dat zich in alle haast moest voorbereiden op een verdediging.
De leiding hierbij was toevertrouwd aan de Burgerkrijgsraad, die dan ook op 13 januari 1795 de ingezetenen opriep tot verdediging van de Provincie tegen de naderende vijand. Alle besluiten ter plaatse werden genomen naar aanleiding van een publicatie van de Staten der Verenigde Gewesten.
Zondagmiddag 18 januari 1795 was er dan het eerste contact en werden de wallen der stad beschoten en eer het avond was waren reeds twee van de houtzaagmolens, die de stad had, in vlammen opgegaan.
Op maandag d.a.v. werd de beschieting voortgezet en werden tal van huizen in de stad met gloeiende kogels in brand geschoten.

Schone beloften

Het werd voor de stad en de bezetting onder bevel van de generaal Van Oyen een hachelijke zaak om tegen de Fransen stand te houden. Bovendien was een groot deel der burgers er voor, dat ze werden binnengelaten. Toen dan nog bekend werd, dat daags te voren Prins Willem de V naar Engeland was vertrokken, viel het besluit om de stad maar aan de Franse Generaal Osten over te geven.

We bezitten de voorwaarden van overgave. De bezetting vroeg toestemming om in de richting van Krimpen en Gouda af te marcheren. Het werd niet toegestaan. Allen zouden op hun woord van eer krijgsgevangenen zijn en niet meer tegen de Fransen mogen dienen. Het enige wat werd toegestaan was dat de aftocht van de krijgsgevangenen pas zou geschieden als de Fransen de Dalem- en de Waterpoort binnen trokken. Het slot van de bepalingen is wel aardig. Het bepaalt, dat geëmigreerden niet onder de Capitulatievoorwaarden zouden begrepen zijn. Sloeg dit op de degenen, die in de tros van het Franse leger naar hun woonstad terug keerden? Of sloeg het op burgers uit andere plaatsen, b.v. uit de dorpen, en die te Gorinchem een schuilplaats hadden gezocht?

Wat zich verder rondom deze bezetting afspeelde is ons allemaal zo vertrouwd, dat we ons haast wanen er bij te zijn geweest.

Bij de drukker C. A. de Moor te Gorinchem was een soort proclamatie gedrukt), gedateerd 20 januari 1795 oude stijl of volgens de nieuwe stijl: de 1e van Pluviose van het derde jaar van de éne en onverdeelbare Franse republiek.

Dit stuk, dat de vertegenwoordigers van 't Franse volk richtten aan het Bataafse volk, is van de zelfde snorkende inhoud als de redevoeringen van Seijs Inquart, U welbekend.

> „De Dwingelandij, tegen de vrijheid der Volken aangespannen, kondigde ons (het Franse volk) den oorlog aan, en ondernam ons te onderdrukken. Een wederspannig Stadhouder had zig meester gemaakt van Uw gouvernement. Hij trad in de goddelooze vereeniging der Dwingelanden, en vormde met hen het zinne-

looze besluit van een groot Volk ten onder te brengen. Uw bloed, Uw schatten wierden verkwist tot deeze misdaadige onderneeming. 't Lot der Waapenen heeft aan de rechtvaardigheid van onze zaak beantwoord, en onze overwinnende legers zijn op Uw grondgebied getrokken.

BATAAVEN! Wij konden niet denken dat Gijlieden tot dit gruwelijk bestaan medepligtig waart. Onze vijanden zijn ook de Uwe. Het bloed der Stigters van de Republiek de verenigde Provintien vloeid nog in uwe aderen, en in het midden des oorlogs hielden wij niet op, Ulieden aan te merken als onze vrienden en Bondgenooten. 't Is op dien voet dat wij thans in Uw midden zijn. Wij brengen geen schrik, maar 't vertrouwen (het is of we Seijs Inquart horen!) 't Is maar weinig jaaren geleden dat een trotsch overwinnaar U wetten voorschreef. Wij geeven U de „VRIJHEID" weder. Wij komen niet bij U om U onder het juk te brengen. De Fransche Natie zal Uwe onafhankelijkheid eerbiedigen.

De legers van de Franse Republiek zullen de strengste krijgstucht oefenen. Alle baldadigheden, alle buitensporigheden tegen de inwoonders zullen strengelijk gestraft worden. De veiligheid van Personen en goederen zal worden gehandhaafd. De vrije godsdienstoeffening zal ongestoord blijven. De wetten, gewoontens en gebruiken zullen **voor alsnog** gehandhaafd worden.

Het Bataafsche Volk gebruik makende van zijn oppergezag, zal alleen kunnen veranderen of verbeteren de inrichting van zijne Regeering".

Onze voorvaderen hadden dus voorlopig wat te lezen en te overdenken, maar of ze het gedaan hebben betwijfel ik.

Er waren te veel redevoeringen te beluisteren, waarin het blijde en vreugdevolle van de verandering wat al te sterk werd benadrukt, dan dat men zich zou bekommeren om wat gelegenheidssmoesjes van een Franse generaal. De in 1787 op last van het stadsbestuur gesloten burgersociëteit opende haar deuren met een klinkende redevoering van een van „haar weldenkende Burgers". Reeds de derde dag na de intocht der Fransen werd vanuit deze sociëteit een provisionele directie ingesteld.

Aan die personen, waartoe, op voorstel van de Burger E. V. Cappelhoff, gekozen werden de Burgers C. Bijleveld, C. van der Mei van Oosterhout en S. C. van Appeltere, de laatste als secretaris, werd het lot van de stad in handen gelegd. Alles natuurlijk weer met „een heerlijke aanspraak", waarin veel voorkomt over de vrijheid die er nu was of daagde. De leden van de sociëteit hadden inmiddels allen een verklaring getekend, waarbij zij zich verbonden om „alles wat in hun vermogen was aan te wenden, ten beste des Vaderlands en deeze Stad in het bijzonder. Inzonderheid verbinden zij zich om niet te rusten voordat de heilige maar geschonken Vrijheid ook in deze plaats heerlijk zegepraale".

Nu, die belofte hebben ze wel kunnen houden. Want nog in mijn kindertijd werd de stadspolitiek, naar het zeggen van die dagen, op de sociëteit uitgemaakt.

Domper

De Franse commandant was blijkbaar niet erg gesteld op al die prachtige redevoeringen, want hij liet het afweten en onze vriend van Appeltere kon in de besloten kring van de sociëteit laten horen, wat hij van plan was geweest te zeggen. Maar het mocht de pret blijkbaar niet drukken, want de voorgelezen toespraak werd met „toejuichinge gehoord".

De Franse commandant had intussen de Heren aan het verstand gebracht, dat de Representanten van het Franse volk thans in Den Haag zetelden en dat ze daar maar eens moesten gaan horen wat men doen en laten moest. Het was wel een domper op de vreugde, maar enkele dagen later kon de afgevaardigde Bijleveld dan toch berichten: dat de Natie zelve zijne Regeering kon veranderen naar welgevallen.

Wat men hem nog meer had meegedeeld kreeg men eerst niet te horen, maar bleek wel aan de uitwerking enkele dagen later.

Er verscheen een deCreet der Sociëteit, inhoudende dat men op de volgende dag, zijnde 29 januari, de Burgerij door de Stadsomroeper en ook door aangeplakte affiches zal oproepen naar het Choor der Grote Kerk, ten einde haar voor te stellen, de „noodzaakelijkheid eener Remotie van alle de Regeringsleeden".

Vrouwen werden geweerd evenals kinderen, daarvoor had men van de Franse Commandant een paar wachten verzocht, die ook „vergunt wierden" en post „vatten".

De oproep tot deze samenkomst in de kerk was van dezelfde snorkende

inhoud als alles, wat uit de pen van de Heer Appeltere vloeide. „De ketenen der slavernij, die de halzen der Batavieren reeds te lang gekneld hebben, zijn niet meer! Ze zijn versmolten onder de blixem der Vrijheid, en het Bataafse Volk haalt ruimer adem"! Dan gaat het verder over een trotse dwingeland (dat is Willem V) en maar weer grijpt hij naar Claudius Civilis, die eens de Romeinen onder het Bataafse vrijheidsstreven deed doorgaan. Hij was hier natuurlijk niet helemaal historisch zuiver, maar wie controleerde dat in die dagen zo nauwkeurig?

Ik ga deze redevoering niet op de voet volgen, want dat zou ons te ver voeren. Hij zou zelf nog genoeg gelegenheid krijgen om het fraais eens na te lezen en te zien wat er van terecht gekomen was.

Nieuwe regeling

Hoofdzaak was nu de samenkomst in de kerk en de besluiten, die men daar nu „Het Volk" zou laten nemen.

De te nemen besluiten waren te voren al in de sociëteit vastgesteld en, naar ik mag veronderstellen, wel in overstemming met de instructies die burger Bijleveld uit Den Haag had meegebracht.

De besluiten werden voorgelezen en de brave burger mocht daarop dan met ja antwoorden, als men het nodig vond.

Er waren besluiten, waarop men zonder risico rustig ja kon zeggen, a's b.v. de aanwijzing van de mensen en het aantal van hen, dat de stad zou besturen. De namen waren al op papier bekend. Maar bij het noemen van de namen sprak niemand. Komt Burgers: „Wien kiest gij?" Algemeen stilzwijgen.

De reactie van de leiding der vergadering: „Burgers! gijlieden hebt „of eenparig of met groote meerderheid tot Uwe vertegenwoordigers gekozen de Burgers..... Is er onder U nog iemand, die iets tegen dese keus heeft in te brengen, hij spreeke?" Niemand sprak.

En zo gleden wij in de VRIJHEID, GELIJKHEID en BROEDERSCHAP.

Men had nog de fijne tact staande de vergadering Decreet der Burgerij op te stellen en het aan te bieden aan de oude Collot d'Escury, voorheen drossaerd der stad en groot vriend van Willem IV.

Ook het decreet zal ik U besparen, daar het van de zelfde inhoud was als alle redevoeringen. Zo kreeg op 29 januari 1795 Gorinchem zijn nieuwe regering, zijn Municipaliteit, bestaande uit de Burgers Bijleveld, Cappelhoff, Tret, Van der Meij, Dr. Rom, J. van Schalen, Van Toulon, R. Rom Izakzn., Meerhout, G. de Gijselaar, Van Dooren, B. Moerkerken, E. Bol, G. Metman, Meulman, H. Lebbing, Herwijnen en Van Braam, al te maal goed patriotten en leden van de sociëteit.

In de kerk was tevens besloten, dat men 3 februari zou bestemmen als dag voor een groot volksfeest, waarvan het middelpunt zou zijn het planten van de Vrijheidsboom.

Feest

Het spreekt welhaast vanzelf, dat ook het feest om de Vrijheidsboom weer vooraf moest worden gegaan van een redevoering nieuwe stijl.

Civilis en de Bataven draafden nog eens op. Er werden weer „banden geslaakt en boeien verbroken". „De zucht tot de Vrijheid door den Schepper der Natuur in alle harten ingeprent zal zich, nu niet meer door heerszucht en knechting gebonden, kunnen uitleven. Een grootmoedige, machtige natie staat op, verbreekt de kluisters haarer slavernij en toond door haar voorbeeld aan het verwonderd Europa dat een volk om vrij te worden, slechts heeft te willen vrij zijn".

Zo gaat het nog enkele bladzijden door en dan kan het feest beginnen. Als de feestroes voorbij is, komen de eerste maatregelen: de burgerwacht wordt opgeheven en alle vaandels en wapens moeten binnen 3 maal 24 uren op het raadhuis worden ingeleverd. Maatregelen ten opzichte van de gilden. Opruiming van de discriminerende bepalingen van 1787, 1788 en 1790 ten opzichte van de patriotten. Tollen op de rivieren afgeschaft. Weg heerlijke rechten en adelijke titels.

Weg met galgen, raden en geeselpalen. Veel hiervan heeft natuurlijk onze instemming. Het had zijn tijd overleefd. Maar zullen allen het in die tijd zo hebben gevoeld?

11 juni 1795 is er weer feest ter gelegenheid van de gesloten ratificatie van de alliantie tussen de Franse en de Bataafse republiek. Het is eigenlijk verder ook weinig bijzonders, dat ik van dit Franse tijdvak in Gorinchem nog aan nieuws kan berichten. Ik zei U reeds, dat Van Goch over dit alles in zijn werk Van Arkels Oude Veste zeer uitvoerig is. We krijgen uit alles wel de indruk, dat het leven zich weer spoedig herstelde en dat men met overheidshulp de schade herstelde door

het kortstondige bombardement aangericht.

In de loop der gebeurtenissen telden wij in deze hoek alleen nog maar mee als strategisch geval. We zaten met heel Nederland verder in het zelfde schuitje, waarvan we het stuur zogenaamd nog zelf in handen hadden.

Zware lasten

Al spoedig maakten de burgers kennis met een andere niet verwachte kant van het geval en dat was iets, dat Gorinchem als garnizoensplaats bijzonder zwaar belastte.

Er was nog al wat wisseling in het garnizoen van de Franse bezetting. Was dan zo'n afdeling weer weldoorvoed en goed gekleed, dan maakte ze al spoedig plaats voor een andere afdeling „Sansculotten", de broeklozen, zo als ze spottend door de bevolking werden genoemd. Dit alles geschiedde uit heffingen, die op grote vermogens werden gelegd onder allerlei vorm en naam. De rekeningen van de stad werden weliswaar door het centraal bestuur betaald, maar de afdoening vertraagde wel eens, omdat het met die heffingen ook niet zo vlot liep. Eerst aan Mr. Rutger Jan Schimmelpenninck was het beschoren om hierin verbetering te doen brengen, maar toen was Napoleon al in het zicht.

Een andere maatregel, die ook diep ingreep, was het als wettig betaalmiddel in ontvangst moeten nemen van Franse assignaten. Zolang alles normaal draaide, merkte men het niet, maar bij het vertrek der Fransen droeg het eindje de last.

Hoe vertrouwd is ons dit alles en hoe kunnen we meeleven met de ergernis, die langzamerhand onder het volk opkwam om dit met voeten treden van alle in het begin gedane schone beloften.

Met onze overzeese gewesten raakte vrijwel alle band verbroken en de handel taande met de dag.

Wat van onze vloot was overgebleven mocht eigenlijk die naam niet meer dragen en zou door latere oorlogshandelingen bovendien vrijwel volledig in handen van de Engelsen worden gespeeld.

En tegenover dit alles stelde het Franse regime niet anders dan een schijnvrijheid in een wangedrocht als de Bataafse Republiek.

Alles droeg, als het tot stand kwam, de naam en het karakter van „provisioneel", d.w.z. voorlopig. Drie jaren lang vochten in de top op de z.g. nationale vergadering van representanten des volks, de unitarissen en federalisten om de macht. De eersten waren voor een één en ongedeeld geheel met centraal gezag, de anderen streefden naar een statenfederatie op de basis van de oude toestand van vóór 1795.

Ten slotte moest Daendels gewapenderhand ingrijpen en 28 federalisten opbergen achter de tralies voor er orde kwam. Toen had het touwtrekken bijna drie jaren geduurd. Zo kwam de één en ondeelbare Bataafse Republiek tot stand.

Ik ga U dit verder niet alles uitleggen. De onverbeterlijke Appeltere, geassisteerd met de U reeds bekende Boonzajer, vinden we steeds overal vooraan. Ik spaar U verder ook de redevoeringen van dit tweetal. Het was koekoek één zang.

Wat in dit tijdvak bijzonder opvalt is, dat de benaming van de stadsregering zo dikwijls wisselt. Eerst een provisionele directie van drie man, waarmee we al kennis hebben gemaakt. Dan een provisionele Municipaliteit van 18 leden met een provisioneel hoofdofficier als leider van deze provisionele representanten des volks.

Op 8 maart 1796 wordt het dan voor de verandering weer eens Raad der Gemeente, 28 Maart 1798 is het weer Muncipaliteit, om vanaf 15 januari 1803 weer Raad der Gemeente te heten. Voor we onhoorbaar overgleden naar het Koninkrijk Holland zou het nog een keer veranderen.

Zo was Gorinchem toen

Zo zag de Lange (smalle) brug over het Kanaal van Steenenhoek er uit toen het verkeer nog niet zoveel eisen stelde. Meer en meer werd deze brug een verkeersobstakel in de belangrijke verbinding tussen de oude en nieuwe stad.

Zo is Gorinchem nu

Het was dan ook een verademing dat in de zomer van 1961 de nieuwe (brede) brug in gebruik kon worden genomen. Nu nog een verbrede korte brug, een verbrede coupure bij de Kanselpoort en vooral een goede verbinding met de Banneweg!

De kribbe van Bethlehem in Gorcum

1. Het kerstverhaal op gevelstenen

door H. F. van Peer

De kunstenaars hebben van de eerste eeuwen van onze jaartelling af een rijke bron voor hun kunst in de bijbel gevonden. Vooral het leven van Christus — in zijn geboorte, leven, lijden en sterven — heeft velen geïnspireerd en wij vinden de voorbeelden daarvan in heel oude fresco's, op schilderijen van de beroemdste meesters, zowel als in de primitieve volkskunst. Men sneed de heilige voorstellingen in dagelijkse gebruiksvoorwerpen, men hakte ze in steen, men borduurde het kind in de kribbe en de houtsnijder beeldde de vlucht van Jozef en Maria met het kind uit.

Vele van deze voorstellingen — vaak kenmerkend voor de tijd waarin ze tot stand kwamen — kunnen ons ook vandaag nog ontroeren, zoals b.v. dat prachtige schilderij van Jan Steen, uitbeeldend de herders bij het kind in de kribbe in de stal van Bethlehem. Heus, Jan Steen was werkelijk wel méér dan de schilder van feesten en drinkpartijen, van kwakzalvers en losbandigen. Op dit machtige doek, dat u in het Rijksmuseum in Amsterdam kunt zien, tekent hij op eenvoudig treffende wijze de stal van Bethlehem met allen, die in het kerstevangelie een rol speelden. De aanbidding van het kind is trouwens een geliefd onderwerp en u vindt er talrijke voorbeelden van, zowel met het ouderpaar als met de herders en de wijzen uit het Oosten.

De aanbidding van het kind in de kribbe door de herders — in de gevel van het museum te Gorinchem

Het kerstgebeuren is onderwerp voor alle kunstvormen geweest en men vindt het ook op postzegels en gevelstenen. Er zijn prachtige postzegels met het kind in de kribbe, de zang van het engelenkoor in de velden van Efrata, de aanbidding door de eenvoudige herders en de komst van de drie koningen. En ook de vlucht naar Egypte kunt u op die kleine frankeerzegels van brieven bewonderen.

Is het wonder, dat het kerstgebeuren ook een belangrijke rol speelde bij de naamgeving van de huizen in vroeger eeuwen? Men gaf zijn huis een naam en daarin kwam vaak de geloofszin van onze voorouders tot uiting. Die naam werd uitgebeeld op uithangbord en gevelsteen en zo ontstonden er prachtige voorstellingen op die vroegere gevelemblemen, waarin ons ook overigens nu nog zoveel schoons en waardevols is nagelaten.

—o—

Wel bijzonder fraai vindt u het kerstgebeuren in Bethlehems stal in steen gehouwen aan de gevel van het Gorcumse museum aan de Gasthuisstraat. U ziet op de steen Maria en Jozef aan de kribbe, waarin het kindeken ligt in doeken gewonden (Lukas II-12). De herders zeiden tot elkander: „Laat ons dan heengaan naar Bethlehem" (Lukas II-15) en daar vonden zij het kind, dat voor de wereld van zo grote betekenis zou blijken te zijn.

Het is een waar kunstenaar geweest die dit hakte in de steen, die in de gevel van dit prachtige renaissancehuis uit 1566 gelukkig nog zo goed bewaard is gebleven. Opmerkelijk is de doedelzakspeler links, terzijde van de stal. U treft hem ook aan op het genoemde schilderij van Jan Steen.

De naam Bethlehem werd vroeger vaak gegeven aan huizen, godshuizen, en vooral ook aan kloosters en de veronderstelling is bepaald niet gezocht, dat de gevelsteen van het Gorcumse museum afkomstig zou zijn van het na 1572 afgebroken Minderbroedersklooster in de Arkelstraat, dat „tot onse Lieve Vrouwe te Betleëm" werd genoemd. In ieder geval een prachtige steen, een kostbaar bezit in Gorcums gevelstenenverzameling. En een passende illustratie in deze kersttijd.

—o—

In vele opzichten was de bijbel dus ook bij de naamgeving van huizen een bron en in het bijzonder het leven van Christus en het kerstgebeuren waren aanleiding voor velen om daarin de naam van hun huis te zoeken.

Zo vonden wij in 1435 op de Hoogstraat aan de oostelijke hoek van de Helmsteeg een huis, dat „In dat heylich leven" was genoemd. Is het te verwonderen, dat men daarna sprak van het „heylich leven straetchen"? Nu heet deze steeg Helmsteeg, ook al weer naar een huizennaam, want op de westelijke hoek van deze steeg woonde in 1566 Gerrit Jansz. een spies-ijsermaker in „De Helm" aan de Hoogstraat.

Aan dezelfde straat vond men in het midden van de zestiende eeuw een herberg (tussen Helmsteeg en Kelenstraat) „den Jhesus" geheten en in die tijd trof men op de Langendijk „den (soeten) Jesus" aan in een huis op de noordenhoek van de Weessteiger.

Ook de engelenzang was onderwerp bij de naamgeving. „En van stonde aan was er met de engel een menigte der hemelse heirlegers, prijzende God en zeggende: Ere zij God in de hoogste hemelen (Lukas II-14). Dit was voor de bewoners van een huis aan de Arkelstraat (tussen Koekebakkersteeg en Bloempotsteeg) aanleiding om de naam „de engelensanck" te kiezen.

Overigens vonden wij in Gorinchem meer woningen die „de engel" als naam droegen. In de Westwagenstraat was er op de oostelijke hoek van de Hazewindhondstraat een brouwerij (zeventiende eeuw), „de Engel" geheten. In de Molenstraat stond tezelfder tijd een huis tussen de Weessteeg en de Bornsteeg, dat deze naam droeg en aan de oostzijde van de Kelenstraat bevond zich in de zestiende en zeventiende eeuw de herberg „de Engel". In die herberg werden van stadswege verteringen gemaakt en zo werd in 1571 aan de waard Gherrit van Voorn Splintersz. een bedrag van twaalf carolusguldens betaald omdat „de musyckers aldaar geschoncken wordt jaarlijks op St. Ceciliëndach voor dat sij 't geheel daar de musyck in de kerken helpen onderhouden". Het was ook een voorname herberg, in 1583 vertoefde in deze taveerne de ambassadeur van de koning van Portugal. Dat was in de tijd, dat hier in Gorinchem munten werden geslagen voor Don Antonio.

—o—

Meermalen komen wij ook de Drie Koningen tegen. „Zie, enige wijzen van het oosten zijn te Jeruzalem aangekomen" (Mattheüs II-1). Allereerst vinden wij Caspar, Melchior en

Balthasar in het „drye coninghenhuis" (1514) op de plaats waar nu de pastorie van de Gereformeerde kerk op het kerkplein van de Gasthuisstraat staat. Er wordt hier ook gesproken over de herberg „de drye coninghen".

Nog driemaal kunt u de wijzen uit het oosten in Gorcumse huizennamen vinden. Aan de oostzijde van de Appeldijk, de oostzijde van de Langendijk en de oostzijde van de Groenmarkt. Is het toeval, dat de oosterse wijzen steeds aan de oostzijde van de straat voorkomen, of ging men ook wat dit betreft doelbewust te werk?

In de Dalemstraat droeg een huis de naam „Joseph" en op de Kalkhaven „de gecroonde Joseph". Het is niet onmogelijk dat de steen van het huis in de Dalemstraat zich nu nog in het museum bevindt. Daar immers zien we een uit de Dalemstraat afkomstige steen met Jozef en Maria met het kindeke op hun vlucht naar Egypte. Het onderschrift luidt: S.JOSIP EN MARIA 1609.

Op prachtige wijze sneed de kunstenaar de stal van Bethlehem in hout

2. De vlucht naar Egypte: een ontroerend motief

Deze steen is een prachtig voorbeeld van eenvoudige volkskunst. Zeker, er zijn veel meer gevelstenen die de vlucht uitbeelden, maar slechts zelden op zo'n eenvoudige en ontroerende manier. Jozef leidt de ezel, hij draagt een mand met proviand en gereedschap aan een zaag over zijn schouder. Maria houdt het kind behoedzaam in haar armen op deze vlucht voor het kwaad dat Herodes in de zin heeft.

„Sta op en neem tot u dat Kindeken en Zijne moeder en vlied in Egyte" (Mattheüs II-13). En daar gaan zij hun weg als de displaced persons uit de historie. Hun weg ook vele eeuwen later door kunst en ambacht. Wie er aandacht aan schenkt vindt de vlucht talrijke malen in kunst met een hoofdletter en in eenvoudige volkskunst.

Zie de vlucht, kunstig gesneden in een houten blaasbalg uit het begin van de zestiende eeuw, die zich in het Amsterdamse Rijksmuseum bevindt. Kijk naar de vlucht, kunstig gestoken in de schamel van een boerenwagen of uitgehouwen in een simpele Ierse voorstelling uit de negende eeuw.

Op een schilderij uit India vindt u dezelfde figuren in volle waardigheid, op een schilderij uit Frans Afrika in alle eenvoud. Let eens op die prachtige eikenhouten sculptuur uit het begin van de zestiende eeuw in het Rijksmuseum of op de talrijke schilderijen, die de vlucht of de rust tijdens de vlucht uitbeelden. Onze Gorcumse gevelsteen doet dit in alle eenvoud. De maker bewerkte de achtergrond niet, in tegenstelling tot anderen, die Maria en het Kind, Jozef en de ezel in een bosrijke en weelderige omgeving plaatsten. Juist door die eenvoud ontroert die Gorcumse steen van de vlucht zo in hoge mate.

—o—

In het Begijnhof in Amsterdam vinden wij ook een mooie gevelsteen met de vlucht, wat meer uitgewerkt en rijker gestoffeerd, maar minder ontroerend. Men vindt in deze oase van rust

De vlucht, afgebeeld op een gevelsteen in de Dalemstraat, welke zich nu in het museum bevindt

De vlucht op een gevelsteen in het Amsterdamse Begijnhof

in een ontstuimige wereldstad ook een steen met het opschrift „Uyt Egypten heb ik mynen Zoon geroepen". Deze geeft een voorstelling van de terugkeer uit Egypte volgens het woord van Mattheüs: „Een Engel des Heren verschijnt Jozef in de droom in Egypte, zeggende: „Sta op, neem het Kindeken en Zijnen moeder tot u en trek in het land Israël" (hfdst. II-19/20).

Vergelijkt men beide voorstellingen dan ziet u de figuren tijdens de vlucht naar links gericht en bij de terugkeer naar Israël naar rechts. Deze tegengestelde houding vindt men in de meeste gevallen op deze uitbeeldingen terug.

Vindt u het vreemd, dat de vlucht vroeger veel voorkwam als gevelvoorstelling in de huizen van timmerlieden? Jozef was toch een timmerman. En daarom lieten de gildebroeders de vlucht zien op hun gildeplaten, banieren en penningen en niet te vergeten op uithangbord en gevelsteen.

De terugkeer uit Egypte, eveneens op een steen in het Begijnhof.

3. Bijbelse namen waren heel belangrijk bij de naamgeving

Het kerstgebeuren op de gevelsteen — het is slechts een onderdeel van de uitbeelding van het geloof door onze voorouders op hun gevels en bij de naamgeving van hun huizen. Ook in Gorinchem kwamen ze bij tientallen voor, de namen uit de bijbel. Bij de boek- of bijbelverkoper hing „de Bijbel" uit. In Gorinchem in de Koekenbakkersteeg (zeventiende eeuw).

En dan komen ze in grote afwisseling, de bijbelse namen van Gorcumse huizen: Abacuck — de arke Noach — de Samaritaan — de twaalf apostelen — Koning David — Emaus — van ouds de Samson — Abrahams Schoot als schuilkerk — den Davidt — den verloren zoon — 't Paternoster en de rosekrans. En natuurlijk allerlei kruizen, Kruisjes en legioenen van heiligen.

Bewonder de verspieders van Israël in het kantoor van J. Noorduyn en Zoon N.V. aan de Burgstraat en in de Dalemstraat Petrus met zijn visnet, de bijbel en de sleutels van de kerk. Twee bijbelse gevelstenen, die u in het Gorcum van vandaag nog kunt vinden.

En dan trof men aan het Lazarushuis voor de leprozen, de Lazarusbrug en de Lazarusmolen. Verder de Heilige Geestkapel in de Arkelstraat en het donkere Hellegat, het tegenwoordige Bakkerstraatje aan de Kalkhaven.

De verspieders. Deze steen bevindt zich in de Burgstraat tegenover de RHBS.

De gevelsteen met Petrus — nog aanwezig in de Dalemstraat

Men kon toeven in het Paradijs, het Land van Beloften of in den blauwen hemel. En op de Langendijk had men de brouwerij de Hemel zowel als een brouwerij de Hel. Was het toeval, dat men in deze straat ook nog een huis met als naam 't veechvuer (vagevuur) aantrof.

—o—

U ziet het, de namen van de huizen werden meermalen aan de bijbel ontleend. En men riep het de mensen toe van de gevel „'t Coemt al van God" in het huis op de hoek Burgstraat—Vismarkt, waar u het ook nu nog kunt lezen. Evenals op het huis „Dit is in Bethlehem" in onze stad: Vreest den Heer — Doet Hem eer — Want de dach van sterven — Haest hem seer.

Al deze geloofsuitingen op de gevelstenen en in de namen van de huizen zijn terug te brengen tot dat ene kind in de kribbe. Gij kunt het zien in het Gorcumse Bethlehem aan de Gasthuisstraat.

Lodewijk Napoleon en de overstroming van 1809

door M. W. Schakel

Water voor Dief- en Lingedijken

Niet alle 33 overstromingen, die onze streek teisterden, zijn met behulp van de archieven goed te beschrijven, maar over de ramp van 1809 is veel schriftelijk materiaal bewaard gebleven. Het is nog niet overmatig lang geleden en men leefde toen onder een centralistisch bestuur en dat zweert nu eenmaal altijd bij rapporten en processen-verbaal.

De winter van 1808-1809 was streng.

Begin januari zette de dooi in en spoedig kwam het ijs op de grote rivieren in beweging.

13 januari werd de dijkwacht ingesteld.

Geen dag te vroeg, want de „nachtexpres" uit Culemborg bracht in de nacht van 14 op 15 de tijding mede, dat de Waaldijk bij Lent gebroken was en de Overbetuwe onder liep.

Het opperwater kon dus spoedig voor de Dief- en Lingedijken verwacht worden.

Teneinde dit water door de overlaten bij Dalem weer op de Waal af te geleiden, moest men beginnen met het afgraven van de overlaat bij Asperen.

Maar de dijk was hard bevoren en dus vorderde men maar langzaam met dit werk.

Eerst op 18 januari liep er Betuws opperwater door de bevroren grondkegels heen.

En toen zette de vorst weer in.

Het acute gevaar was voorlopig geweken. Onder minder drang der omstandigheden kon nu aan de Dalemse overlaat met de graverij begonnen worden.

Lodewijk Napoleon stelde zich op de hoogte

De Koning van Holland was in 1809 geen Oranje, maar de broer van Napoleon, de bekende Lodewijk Napoleon.

Op het horen van de rampberichten uit het land van de grote rivieren, besloot hij zich derwaarts te begeven.

Op dinsdag 24 januari verliet hij zijn paleis op de Dam in Amsterdam. Hij arriveerde die dag nog in Gorinchem en bracht avond en nacht door in de voor hem ingerichte Doelen.

De volgende dag zette de dooi weer in. Het ijs op de bovenrivieren raakte los en ging kruien.

Woensdag 25 januari begaf Lodewijk Napoleon zich naar de Diefdijk om daar te controleren hoe men de te verwachten watermassa's hoopte te keren.

Die dag werd de gebruikelijke show

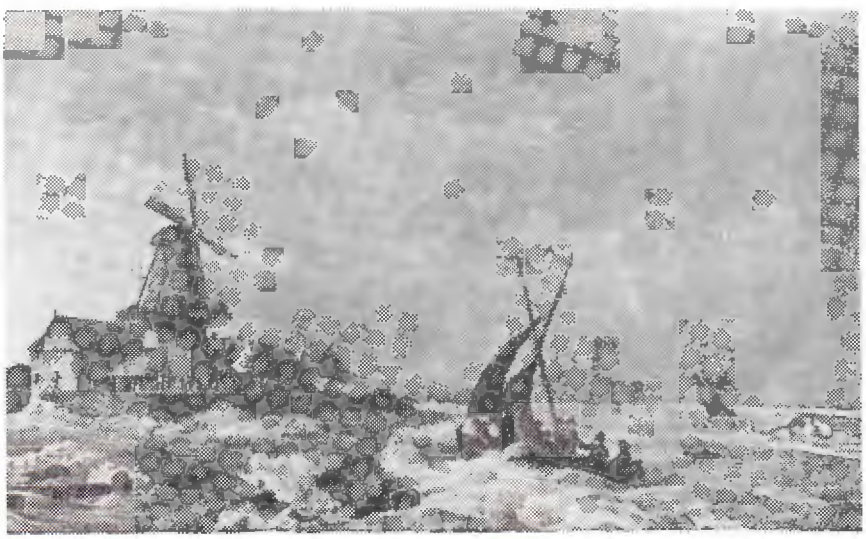

Overtocht van Z.M. de Koning van Dalem naar Gorinchem.

Het bezwijken der kisting op de Kortendijk te Gorinchem.

opgevoerd, die de eeuwen door op „het toneel" gaat, als hoogwaardigheidsbekleder op bezoek komen.

Men commandeerde manschappen uit de Vijfheerenlanden op „ten einde Zijne Majesteit een genoegzaam aantal werklieden te doen zien" en sleepte het voorhanden dijkmateriaal zoveel mogelijk uit de magazijnen.

Toen kanongebulder en klokgelui vanuit Leerdam de komst van de hoge gast aankondigden, stond ieder en alles netjes opgepoetst op post en gereed.

Zijne Majesteit, vergezeld van een talrijk gevolg, was uiterst tevreden.

Toen de koning op 27 januari naar Tiel vertrok liet hij een zak met 500 gulden achter „om aan de werkvolkeren uitgedeeld te worden".

De ramp

Zoals reeds gezegd: op 25 januari zette de dooi in.

Maas, Waal en Linge kregen grote watermassa's te verstuwen. Het gat bij Lent was niet te repareren en dus steeg het water in de Betuwe onrustbarend.

In de laatste dagen van januari grijnsde het gevaar in en om Gorinchem aan alle kanten.

De koning besloot om van Tiel naar Gorinchem terug te keren, wat geen eenvoudige onderneming was: de overlaat in de dijk bij Dalem werkte nu in die mate, dat men van Dalem naar Gorinchem in een boot moest oversteken: een stormachtige overtocht.

In Gorinchem leefde men op topspanning.

Oudergewoonte waren langs Korten- en Langendijk met mest gevulde kistingen gesteld.

Op 30 januari stond het water in de stad al 3 voet hoog tegen de bekisting op. Aan de beer buiten de Arkelpoort barstten de zogmuren. Binnen de stad spoot het water op tal van plaatsen door de bekistingen heen. Om half 4 bezweek de kisting op de Kortendijk en bovenaan de Hoogstraat. Het water bulderde de Hoogstraat, de Kapel- en Eendvogelsteeg af. De benedenstad scheen verloren te zijn.

De koning spoorde de karabiniers van zijn garde en de burgerij door woorden en door goud aan.

De soldaten braken de straten op. De keistenen werden in het gat gesmeten.

Het voorbeeld van de karabiniers inspireerde de rest van het garnizoen, de burgerwacht en de burgers.

Mannen, vrouwen en zelfs kinderen hielpen bij het opbreken van de straten Letterlijk alles smeet men in het gat: bedden, matrassen, dekens, tapijten, huiden, kleding, mest. Om 7 uur waren alle openingen provisorisch gedicht. De nacht die volgde was vol angst en dreiging. Maar men hield het. De vol-

gende dag zakte het water snel. Dat had een droeve oorzaak... De Lingedijk had het bij Kedichem begeven. Bijna precies op de plaats van de inbraken van 1726 en 1740. De noodklokken klepten. De Vijfheerenlanden liepen vol. Even zouden de Bazel- en Zouwedijken het wassende water keren, maar vanaf 1 februari liep ook de Alblasserwaard diep onder water.

Koning Lodewijk Napoleon verliet Gorinchem — de minister van binnenlandse zaken liet hij daar achter om de hulpactie te leiden. De route liep via Merwede- en Lekdijk naar Vianen en vandaar naar Amsterdam.

Een moeizame tocht: Boven Hardinxveld was de dijk schier tot half in de kruin weggeslagen. In allerijl moest men op verschillende plaatsen noodvoorzieningen treffen om passage voor de koning op zijn doorreis mogelijk te maken.

Zijne Majesteit „liet op alle Gemeenten op de route liggende, door milddadige giften spooren van weldadigheid agter".

Eén van de stellers van een rapport beschrijft die eerste rampdagen in welhaast lyrische bewoordingen, als hij het heeft over „die blijken van agting, erkentenis, eerbied en wederkeerige hulpe, welke den Alblasserwaard veel meer het aanzien van een aartsvaderlijk gezin, als eenen Burgermaatschappij gaven".

Terwijl de hulpactie op gang kwam — de Alblasserwaardse binnenzee werd door een hulpvloot van 300 aken en hoogaarden bevaren, 50 smaldelen van 6 vaartuigen elk — zond men een deputatie naar het Paleis op de Dam. Of het accent nu op het huldebetoon dan wel op de smeekbede gelegd dient te worden, zullen wij nu maar in het midden laten. Volgens de documenten zaten beide elementen in de opdracht van de deputatie.

Dank aan de koning voor zijn hulp en belangstelling.

Het bepleiten van de zo zwaar getroffen belangen van deze stad, opdat dit gebied „weder worde in staat gesteld om, onder den Goddelijke Zegen, als weleer een zeer wezenlijke pylaar voor 't gebouw van 's Rijks financiën, te zijn"

Proeft gij 't nu!

Doorbraak van de Lingedijk bij Kedichem en overstroming van de Vijfheerenlanden.

Het is weer kermis in Gorinchem

1. Vroeger een hoogtepunt in het volksleven

door H. F. van Peer

De kermis heeft een eigen en een rijke historie. Een fascinerende historie, want men ontmoet er de mens in. De mens die mensen zoekt en gezelligheid weet te waarderen. Vooral in een tijd, toen de kermis het toppunt van vermaak en het grote volksfeest van het jaar was. In wezen is de kermis een kerkelijk feest, dat verklaard kan worden in het woord „kerkmis", welke gehouden werd ter viering van de stichtingsdag van de kerk of ter ere van de naamdag van de heilige, die men in een plaats als schutspatroon had aangenomen. In Gorinchem Sinte Maarten.

Van zuiver kerkelijk feest wijzigde de kermis zich al spoedig in een soort jaarmarkt met kramen. Er waren nog geen of weinig winkels en ter gelegenheid van het kerkelijke jaarfeest kwamen er allerlei marskramers en reizende kooplieden naar de stad, die er hun kramen opsloegen en hun waren aan de man brachten. Degenen, die ter gelegenheid van het kerkfeest naar de stad kwamen, maakten van de gelegenheid gebruik om hun inkopen te doen en waar veel mensen zijn, heerst gezelligheid. Zo kwamen er ook steeds meer gelegenheden tot vermaak. De speelluiden kwamen, de herbergen waren vol en zo ontstond het begrip kermis dat ons meer bekend is als volksfeest.

De Gorcumse kermis wordt nu gehouden omstreeks St. Maarten, d.i. 11 november. De jaarmarkt is steeds op maandag en dinsdag na Sinte Maarten, dus op zijn vroegst 12 en 13 november, op zijn laatst 18 en 19 november, zoals in 1963 het geval was. Gorcum kende in de loop der jaren echter ook wel een zomerkermis in augustus of sept. Zo blijkt uit een resolutie van Burgemeesteren van 3 augustus 1723, dat de kermis werd gehouden vanaf de eerste zondag na Maria Hemelvaart (15 augustus). Verscheidene malen werd de kermis door buitengewone tijdsomstandigheden niet gehouden, b.v. tijdens de mobilisatie van 1914-'18, tijdens de laatste oorlog en nog tamelijk recent na de onderdrukte opstand in Hongarije. Meermalen was het geen kermis door het heersen van de cholera, b.v. in 1866, 1867, 1873 en 1892.

De kermis duurt nu vier dagen, n.l. van zaterdag t.e.m. woensdag, met uitzondering van de zondag. Dit is pas van na 1945, want voordien duurde de kermis een volle week en nog vele Gorcumers zullen zich de kermis van maandag tot en met maandag herinneren. Vooral die laatste maandag was een belangrijke kermisdag, de „dolle maandag". Dan bereikte het feest zijn hoogtepunt. Zo omstreeks 1900, en ook later nog wel, was het dan een enorme drukte op straat en men kwam er grote groepen kermisvierders tegen. Het was één groot feest! In de stoomcarrousel - het summum van vroegere kermisgezelligheid — moesten de afsluitbomen voor de ingang en er konden pas weer bezoekers naar binnen als anderen het etablissement verlaten hadden. Een oude Gorcumer vertelde mij zich goed te herinneren, dat „de stoommolen van Benner" nog draaide op dinsdagmorgen om half zes, maar ..... dan was het toch ook werkelijk voorbij en kon Benner zijn geld gaan tellen.

Janus van Kampen, de vroegere

suppoost van het Gorcumse museum, die eens zijn kermisherinneringen met zijn prachtig handschrift voor mij op papier zette, noemde namen als Dassie, Blanus, Calb, Mullens, Benner, Spriet, Holdens en anderen, die zo rond de eeuwwisseling steeds de Gorcumse kermis met hun zaken van vermaak bezochten. De Gorcumse kermis had een goede naam en trok niet alleen veel bezoekers, maar ook heel wat kermisexploitanten. Dat was in een tijd toen de kermis nog het toonaangevende feest van het jaar was.

— o —

Kermis en markt waren in vroeger eeuwen sterk met elkaar verbonden en in Gorcum is dat ook nu nog het geval, ook al lijkt mij dit samengaan meer symbolisch dan praktisch.

Van kerkmis kwam men tot jaarmarkt, van jaarmarkt tot kermis. De jaarmarkten duurden heel wat langer dan tegenwoordig en veertien dagen was geen uitzondering.

Voor de Gorcumse markten kwamen de kooplui al dagen tevoren naar de stad en er werd al druk handel gedreven. Velen herinneren zich nog, dat in de Haarstraat op zondag in de namiddag volop paarden werden verhandeld en er kwamen heel wat kooplui, ook buitenlandse, naar de stad. Die vonden hier niet alleen hun handel, maar ook het vermaak en dat ging goed samen.

In de loop der jaren is die vermaaksfunctie belangrijk verminderd. Het verkeer is belangrijk toegenomen en sneller geworden. De kooplieden logeerden vroeger in de markthotels en vertoefden vele dagen in de stad. Tegenwoordig komen zij in hun auto's en de kermis is slechts een onbelangrijke bijzaak geworden. Ook voor de boeren uit de omgeving, maar er was een tijd dat de kermis het grote feest was voor de boeren, burgers en buitenlui. En ze kwamen in drommen. Evenzeer de handelaren met negotie. Zo kunnen wij lezen, dat de stadsregering in 1601 aan Andries Hendriksz., burger en goudsmid te Amsterdam, toestond om zijn kunstig gewrocht zilverwerk op de kermis „Tot avontuer" te doen stellen en daarvan een loterij aan te richten. Allerlei handelaren kregen toestemming om hun waren te verkopen en de stedelijke regering bevorderde dit graag, want hoe aantrekkelijker de jaarmarkt en de kermis, hoe meer mensen er naar de stad kwamen. En..... waar mensen zijn is nering!

U moge er zich vandaag over verwonderen, dat die vroegere kermis zo bloeide, maar vergeet dan niet, dat de mensen overigens niet veel hadden. Tegenwoordig zijn de communicatiemiddelen sterk verbeterd. Men reist snel en komt gemakkelijk en iedere dag met anderen in aanraking. Er is volop amusement, men heeft radio en televisie, maar vroeger waren jaarmarkt en kermis de weinige contactpunten, tot zelfs na de eeuwwisseling.

Wij hebben dit nog zelf gezien na de bevrijding van 1945. Na de jaren van ontbering en ellende, na de jaren zonder amusement en ontspanning was het in november 1945 weer kermis en het werd de grootste die Gorcum waarschijnlijk ooit heeft gekend als een begrijpelijke reactie na een tijd van angst en bezetting.

Onderschat de folkloristische betekenis van de kermis niet. Geen stad of geen dorp, of er was kermis. De een groter, de ander kleiner of heel klein, maar kermis was er.

De kermis was meer dan volksvermaak alleen. Zij behoorde bij de stad en bij de kerk. Het begin van de kermis werd dikwijls door klokgelui aangekondigd, er werden processies gehouden en schutterij en gilden trokken in pracht en praal, hun stoerheid en belang tonend, door de straten en over het kermisterrein.

In Gorinchem moest de burgerij in de zeventiende eeuw (b.v. in 1639) in de kermisweek (toen nog in augustus) ter monstering onder de wapens komen.

De rederijkers uit de plaats voerden tijdens de kermis hun wagenspelen op, de leprozen hielden hun ommegang om geld in te zamelen en men trof op de kermis ook de gegoede burgers. Ook onze Oranjevorsten bezochten de Haagse kermis en een prachtig schilderij toont ons Maurits die met zijn gevolg langs de kramen gaat.

Het was echt feest, feest voor heel het volk, ook al kwam er dan later tengevolge van „de nieuwe leer" verzet tegen de kermis als volksvermaak.

Onze grote schilders vonden in de kermis als volksfeest bij uitstek. steeds een dankbaar onderwerp en er is een boek samen te stellen over de kermis in de schilderkunst.

— o —

En gegeten dat er vroeger werd met de kermis! Wij kennen nog de poffers en de wafelen, de nougat en de oliebollen, maar vroeger at men groene erwten met krenten en rozijnen en niet

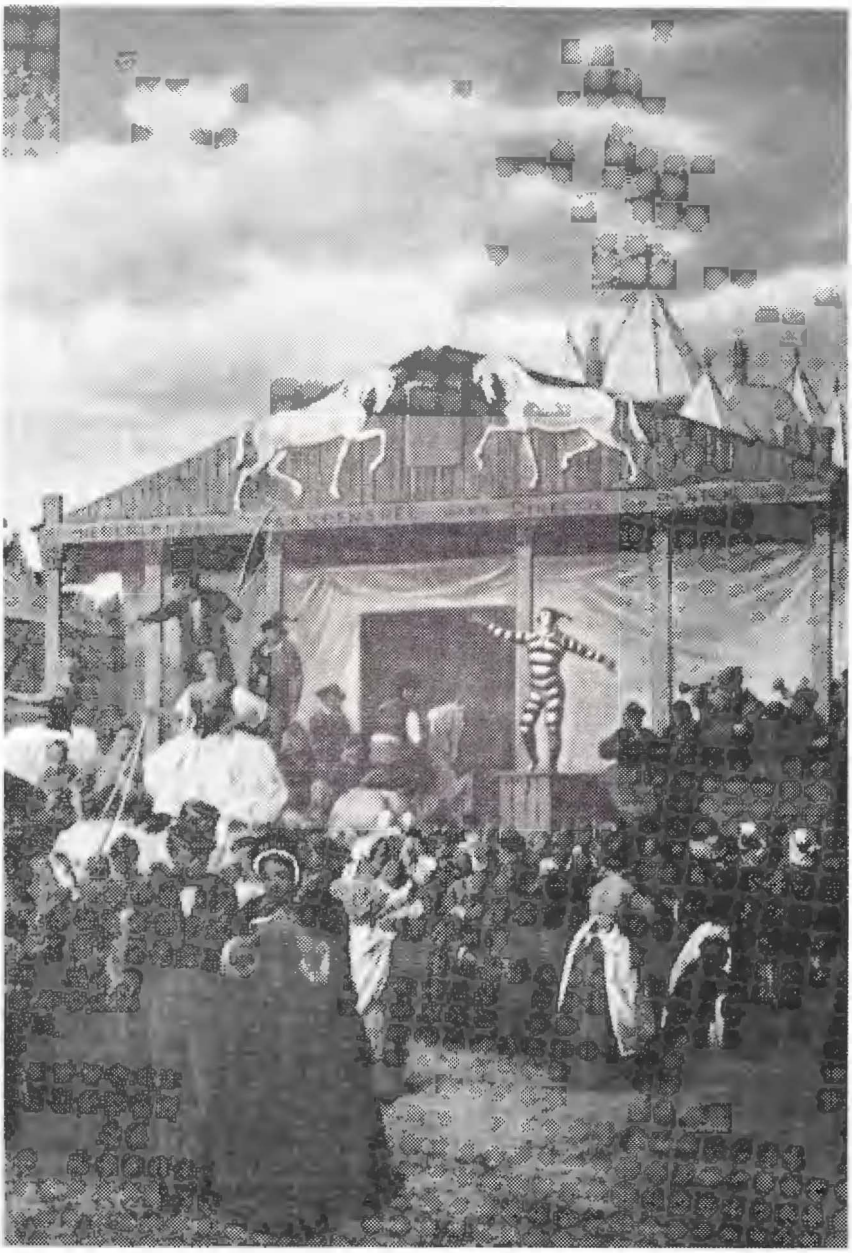

Het paardenspel van Blanus naar een schilderij van R. Crayevanger.

te vergeten de erwtensoep. De culinaire genoegens waren groot en de smulpartijen namen vaak buitensporige vormen aan, waarom ze door de overheid verboden werden.

En dan niet te vergeten de losbandigheid en de bandeloosheid, er moest door de plaatselijke overheid tegen worden opgetreden. De kermis ontaardde in vechtpartijen en zedeloosheid en tal van die kermistaferelen vindt u al weer op zeventiende eeuwse schilderijen.

Niet zelden kwamen de messen er aan te pas en ook in Gorinchem kwamen vechtpartijen meermalen voor. De Kortendijk had wat dit betreft als vermaakcentrum geen goede naam.

Neen, daarbij vergeleken is de kermis van vandaag zo onschuldig als een pasgeboren kind.

— o —

De kermis is in functie en betekenis belangrijk veranderd als gevolg van de gewijzigde omstandigheden. Vroeger was de kermis het enige vermaak, het hield de mensen gedurende lange tijd bezig en ook intensief. Nu zijn wij er gauw op uitgekeken, het theater geeft geen voorstellingen meer en zelfs Ome Jaap is er niet om ons in de ban van zijn enorme prijzenregen te houden.

Het kermisvermaak werd gemoderniseerd. Het orgel maakte plaats voor de schetterende luidspreker, de barokke sprookjesmolens zijn voor het belangrijkste deel vervangen door raketbanen, vliegtuigjes en scooters. Motorduivels kwamen in de plaats van sterke mannen en de mechanisatie is ook op de kermis gekomen. De romantiek is verdwenen. Elke tijd heeft zijn eigen verschijningsvormen, ook op de kermis, en het is te begrijpen. Wij leven in een andere tijd, er kwamen andere mensen met andere behoeften. De kermis is geen hoogtepunt meer, maar een overblijfsel uit het verleden, dat zich wist te handhaven. Hoe lang nog? Wij weten het niet, maar de kermis als stuk van het verleden, de kermis als verschijnsel en als amusement door de loop der eeuwen is een fascinerend onderwerp.

Een speelgoedkraam op een vroegere kermis.

2. Benner's stoomcarousel en .... de vrouw met de baard

De naam Anton Benner heeft een magische klank voor de oudere Gorcumers en direct denken ze er bij aan de stoommolen — de grote attractie van de vroegere kermissen, die zonder stoomcarrousel ondenkbaar waren.

Eerst was het A. C. Teewe, die met zijn carrousel op de Gorcumse kermis stond. Zo rond 1900 kon men een dagabonnement krijgen voor een kwartje, wat natuurlijk naar onze begrippen erg goedkoop is.

Een droompaleis was Anton Benner's stoomcarrousel, die later ook een kabouterbaan, een glijbaan en een cake walk kreeg. Ik heb eens horen vertellen, dat Benner in die tijd niet minder dan ƒ 2400,— staangeld betaalde, een bedrag dat u niet moet uitvlakken, maar..... het geld stroomde ook binnen. Er wordt beweerd, dat men 's avonds het kleingeld met scheppen uit de cassaladen moest scheppen en dat het in tonnetjes werd ingekuipt om na de kermis geteld te worden. Of het waar is? Ik kan het u niet garanderen, maar men zegt het.

Het opbouwen van de stoomcarrousel was op zichzelf al een attractie, die velen op de been bracht en men vergaapte zich aan al het moois, dat men langzamerhand zag groeien. De wagens werden met een extra trein naar Gorinchem vervoerd en door A. van der Zalm gesleept naar het kermisterrein. Dikwijls had men zes sterke paarden nodig om de zware wagens tegen de Hoogstraat op te trekken.

Benner en Gorcum zijn in de loop der jaren één geworden, want hij „overwinterde" in onze stad en woonde dan op de Kalkhaven-hoek Lombardstraat. en later in de Boerenstraat.

De wagens stonden grotendeels in de manege en er werd 's winters hard gewerkt om alles weer voor het nieuwe kermisseizoen gereed te hebben. Verscheidene Gorcumse ambachtslieden verdiende er wat aan en Toon Buiteman verzorgde het schilderwerk.

Waar is de tijd van de stoommolen gebleven? De grote kenner van circus en kermis, de journalist J. van Doveren, schreef in Elseviers Weekblad eens over de stoomcarrousels van Wolfs, Benner, Teeuwe, Janvier, Vinke e.a. en hij noemde het „barokke sprookjespaleizen." Terecht, Benner is een legende geworden.

Nog denken velen aan de sfeer in die oude stoommolen, ze horen de stoomfluit nog en zien de serpentines wirrelen en de confetti strooien. De carrousel werd door een ieder bezocht en op „de avond van de sjiek" knalden de champagneflessen!

Er zijn geen stoomcarrousels meer. Alleen in Zuidlaren heeft men er nog een die met de paardenmarkt wordt opgebouwd en dan staat er één in het sprookjespark „De Efteling" te Kaatsheuvel. Koop er een vijfrittenkaart en stap nog eens in zo'n vorstelijke gondel, desnoods op een paard, en geniet van die oude kermisromantiek, die vandaag vervangen is door de kermistechniek.

Is het wonder, dat juist in Gorinchem de miniatuur-kermisbouw zo'n belangrijke plaats innam? A. de Koning bouwde Benner's carrousel in het klein, evenals J. Rennes en later Theo den Uijl en J. van Heumen. Onze stad had vier carrousels in het klein en dan noem ik nog maar niet de talrijke andere kleine kermisattracties.

Laten wij het kermisorgel van vroeger niet vergeten. Een enkele maal komt men het orgel op de kermis nog tegen, maar overigens schettert de blikmuziek je tegemoet. Neen, dan die oude kermisorgels van Gavioli, Ruth, Wellershaus, Richter, Mortier e.d. Ze hoorden bij die karakteristieke sfeer en het waren ware kunststukken met fraaie orgelbeelden!

Bij die oude kermis hoorde eveneens de hippodroom, het oude paardenspel en niet te vergeten de centsmallemolen. Er kwamen vroeger wel drie of vier draaimolens op de kermis, twee op de Groenmarkt en ook twee op de Kalkhaven. Nog een enkele maal ziet men mooie oude met die sprookjesachtige versiering en soms met een goed draai-

orgeltje. En weet u nog, dat de draaimolen vroeger niet door een motor maar door een echt paard werd getrokken?

Al evenzeer behoorde de zweefmolen bij de kermis en de luchtschommel, waarbij „echte" matrozen er voor zorgden dat de schuitjes voldoende vaart hadden en ze afremden als men te hard tegen het tentzeil aankwam. En wat is er gelachen in de tent van de lachspiegels en geslagen op de Kop van Jut. De krachtpatsers waren getooid met de papieren rosetten als tekenen van hun kracht op zo'n kermisavond nog zelfbewuster dan ze reeds aan hun kermisgang begonnen.

—o—

Er was ook genoeg te eten op de kermis van toen. Echte Franse nougat en echte Hollandse wafelen in de speciale wafelkramen van Wesseling, Van der Linden en Loggen, die een vaste plaats hadden tegenover het Oude Vrouwenhuis. En dan waren er de poffertjeskramen van Jongemaat en Uiterwijk, van Visser, Beekveld en Van der Linden.

Ze stonden op de Grote Markt, maar ook op het Eind. Het „Hollands banket" werd volop genoten en men puilde uit de poffertjeskramen. Er waren er zelfs waar een heus strijkje voor muziek bij de poffer zorgde. De poffertjeskraam van Koppe moet zo groot geweest zijn, dat hij de halve Grote Markt besloeg, alles volgens de overlevering. En dan waren er de prachtige beignetkramen, o.a. van Consael. Wat zag het er allemaal blinkend helder uit. Je kón je er als kind zo heerlijk in spiegelen en zo'n oliebollenkraam met al dat mooie koper was echt een sprookje. Zou de jeugd van vandaag straks ook zo kunnen idealiseren over de patatkraam, de gokautomaat en de suikerspin? Ik weet het niet.

En dan de koekkraam, b.v. die van Savooijen. Wat een prachtige koeken kon men er kopen, met rose en witte suiker geglaceerd en met sympathieke opschriften als „Voor Moeder" en „Uit Liefde". Men kon ook koekslaan op de kermis van voorheen en een enkele maal ziet men het nog, het koekblok, waarop sterke jongens de taaie koek proberen door te knuppelen.

En herinnert u zich dat karakteristieke palingkraampje op de hoek van de Grote Markt en de Kelenstraat? Daar lagen ze, de palingen tussen de pinnen met koperen knoppen, keurig naar grootte gesorteerd. Het was een eenvoudig kraampje, maar met de waardigheid van het verleden. En nu we dan toch eten — wie ging er niet op de Kalkhaven gekookte of zure mosselen eten bij Louis de Maagd? Het kan nòg, in café Roza en velen volgen deze traditie.

Van de Grote Markt door de Molen-

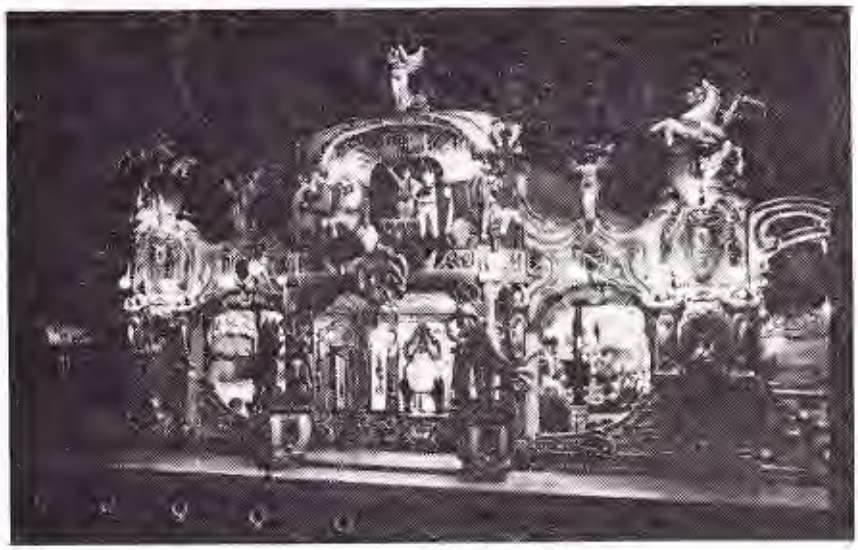

De stoomcarrousel van Anton Benner, in miniatuur vervaardigd door Th. den Uijl uit Gorinchem.

Hoeveel kermissen zal de St. Jan al aan zijn voet aanschouwd hebben?

straat en langs het Eind naar de Kalkhaven. Men bleef als het ware „op" de kermis, want in de Molenstraat stonden aan beide zijden kramen met galanterieën en koek, met speelgoed en niet te vergeten het fijn gesneden houtwerk van Gubels uit Roermond. De kramen stonden aanvankelijk tot de Tolkazerne, later tot aan de Bornsteeg.

Laten wij niet de diverse speeltenten, de glaasjesspelen en de photo-ateliers vergeten, want er moet toch ook een kermisplaatje bij komen. Hoe gekker hoe mooier, men kan er een heel jaar naar kijken in afwachting van de volgende kermis.

Boeren, burgers en buitenlui! Hier kan je zien wat je nog nooit gezien hebt! De boniseur staat al klaar om u met zijn prachtige volzinnen naar binnen te lokken, want er is heel wat te zien. Niet alleen het pèrdespul van Blanus, de wassenbeelden, de doolhof en de menagerie, maar allerlei rariteiten, mirakels, wereldwonderen, spelingen der natuur, reuzen en dwergen. De mens wil beduveld zijn, het hoort bij de kermis.

En het was niet allemaal bedrog. Antonie van Leeuwenhoek, de grote geleerde, verscheen in zijn tijd met geslepen glazen op de kermis en Leeghwater met een duikerklok.

Verder kon u zien de man zonder handen en voeten, de reus die drie emmers water dronk, de vrouw met de baard, wonderkinderen in alle soorten en maten, een paard dat kon rekenen, een hond met verstand, het varken met twee koppen om nog maar te zwijgen van het kalf met de vijf poten, want dat is nog heel recent.

Herinnert u zich nog het theater Homo-Foto, pop, mens of machine. Een mens, een man van vlees en bloed, wie men stalen pennen door de wangen stak? Of het beeldschone meisje dat veranderde in een geraamte? u zag het blanke vlees van haar beenderen vallen! Of de man, die levend werd begraven en dagenlang onder de grond in zijn kist lag? Of die inboorling uit Afrika, die rauwe rijst en rauwe tabak at, het ijzer met handen en voeten kon smeden en een meester in de schermkunst was? Ik hoor het de boniseur nog zeggen!

Er zijn nog enkele dikke dames, maar het vlooientheater en de schervenkeuken komt men op de kermissen niet meer tegen. En ook het theater wordt schaars. Wat een mooie tijd was dat met het Theatre Pittoresque Mechanique van Mullens. Als men voor de façade van de tent een korte waarschuwing aan het geëerd publiek gaf dat de voorstelling ging beginnen, dromde men samen en men dromde ook de tent binnen om te genieten van al die bijzondere toeren, die gepresenteerd werden.

— o —

Zeker, ik weet dat ik niet volledig ben, maar ik schrijf zo maar voor de vuist weg wat kermisherinneringen, wat kermishistorie en wat kermisoverlevering. Laat ik u nu even verder meevoeren.

Op de Kalkhaven staat het theaterspel van Alber en Boas, een Kristallen paleis, een paardenspel van Schuitenvoerder, waarin u ook twee prachtige ossen kon zien, die gepresenteerd werden door de dochter van de spullebaas.

En dan het beestenspel van Madame Caroo, een Wonderspin en een glaasjesspel, waarin men door vergrootglazen de mooiste panorama's kon zien. Verder de Ménagerie van Jonckheere, waarin voorstellingen werden gegeven met beren, leeuwen en slangen. Verderop de Oostindische dwaaltuin met als grote attractie „de geheime bossage", voelt u het?

Daar staat ook de tent van meneer Trompetter, waarin met „groot succes tentoon wordt gesteld de Radja van Lombok". Gaat dat zien, gaat dat zien. „De wreedaard, die tijdens zijn gevangenschap is geboetseerd, ziet men hier tentoongesteld. Men ziet zijn haren op zijn hoofd verrijzen, zijn valse ogen in hun kassen rollen, de tanden ziet men in de mond komen. Totaal, het is het grootste wonder dat men tot heden aanschouwd heeft. Dezelve wordt voorgesteld door marmeren beelden, welke kunstmatig in het leven worden gebracht". Er was toen nog geen begrip rassendiscriminatie, dat begrijpt u wel.

En dan als slot van de voorstelling: „Het grote succes van de dag: De verandering van heer tot dame of omgekeerd". Hoe bestaat het? En dat voor één dubbeltje, tien centen geld!

Gaat ook eens even binnen in die tent voor het stadhuis. Hier kunt u zien de allernieuwste „Russische bruine ijsbeer", een beest van drie jaar oud en wegende 600 pond. De beer wordt bewaakt door een Siberische Laplandse hond en alles wordt gepresenteerd door Chr. Chadaschewitz, Russische Hofjager van het 1e Jachtregiment.

Op het plakaat voor de tent kunt u lezen: „De Russische Hofjager begeeft zich in een alhier nooit gezien costuum in het hok en legt zijn hand in de mond tussen de tanden van de bruine ijsbeer, waarna deze zijn meester een zoen (!) geeft op het gezicht."

Blijf niet buiten staan, slechts één dubbeltje, kinderen en militairen vijf cent!

De kermis is veranderd. Men kan zijn geluk vooral in het gokspel beproeven.

3. Waar is het kermisvolk gebleven?

Op de Vismarkt stond vele jaren de schouwburg van 't Hart, een bekende toneelspelersfamilie, die ook al weer banden met Gorcum had, n.l. door het huwelijk met een Gorcumse.
In de schouwburg op de Vismarkt werden hartroerende stukken opgevoerd. Wat denkt u van „De groene duivel" oftewel „De betoverde bakkerij"? Ik herinner me nog goed een voorstelling in deze schouwburg waar ik een sprookje in een kindervoorstelling tot leven zag komen. Zoiets vergeet je je hele leven niet meer.

Stonden er op het Melkpad geen kramen of vermakelijkheden zoals „Montagne Russe", dan was het de schouwburgloge van Verhagen, Barrends en Potharst die hier voor prachtige voorstellingen zorgden. Later was het de schouwburg van Dassi, waarin triomfen werden gevierd. Lou Bandy en Henriette Davids traden op in de grote revue „Hallo hierheen", Esther de Boer-van Rijk kon u ontroeren in „Op hoop van zegen" of het was Herman Bouber met zijn volkstoneel, dat „Zeemansvrouwen" ten tonele voerde. In een gesprek dat ik kortgeleden nog had met Bep Nooy, die haar gouden toneeljubileum vierde, kwam dit alles weer naar voren. De tijd van die heerlijke drama's, die de mens nog zo diep in zijn hart konden treffen.

Maar er was meer dan de schouwburg. In de meeste café's was er iets bijzonders te doen en op menige caféruit prijkte het woord „Café-Chantant". In onze oude Doelen werd gedurende de kermisweek elke avond een speciaal programma geboden en de aankondigingen uit die dagen spreken over „Grand Spectacle Concert Varié". Er werden toneelstukken opgevoerd en bals gegeven en men genoot met volle teugen van de kermisweek. In Cambrinus op de Appeldijk kon men voor een kwartje iedere avond naar het gezelschap Nieuwenhuijzen en later was het een week lang Louis Noiret, die het kermispubliek bezig hield.

In „De Beurs" kon men amusement vinden bij het Jordaan-cabaret van Tilly Kalkhoven en overal was er wel iets te beleven. In veel café's dreunden de draaiorgels en tijdens de kermisdagen was Gorcum een centrum van amusement.

—o—

Als er in vroeger tijd in een plaats kermis was, merkte men er heel wat meer van dan tegenwoordig, nu de kermis zich in hoofdzaak beperkt tot Kalkhaven-Vismarkt en Grote Markt-Groenmarkt. Vroeger merkte men door de hele stad, dat het kermis was en ze kwamen in groten getale: allerlei muzikanten die een centje wilden verdienen, de doedelzakspelers, de man met het buikorgeltje en niet te vergeten de liedjeszangers, die naast hun vrolijke repertoir het levenslied zongen.

En dan kwamen de berenleiders, die hun logge dieren op de klanken van de tamboerijn lieten dansen, de mannen met hun aapjes, die allerlei leuke toeren konden verrichten en op de oude kermissen ook de rattenvangers, die vergif verkochten om de ratten te verdelgen en die, om de kracht van hun middel te tonen, een aantal dode ratten in triomf aan een soort vaandel meevoerden.

Zie ze daar op de hoek van die straat, de kunstenmakers - acrobaten noemen we ze tegenwoordig. De gewichtsheffers en de tuimelaars, de zwaarddansers en de vuureters. Vol aandacht kijken de kinderen naar de goochelaars en de hansworst, die met zijn ondeugende grollen ook de ouderen wel aan het lachen weet te brengen. En groot en klein wordt getrokken door de man met zijn marionetten. Het hele leven is immers spel!

Natuurlijk speelde ook het bijgeloof zijn grote rol. Planeetlezers en horoscooptrekkers togen ter jaarmarkt om wat te verdienen en de toekomst te voorspellen aan een ieder, die graag een slipje van de toekomstsluier opgelicht wilde zien en er wat kleingeld voor over had. In 1821 werden de horoscooptrekkers van de Gorcumse kermis geweerd. En wie van de ouderen herinnert zich niet „Minerva" in haar kleine tentje op de Vismarkt. Ze keek voor u in de toekomst en wat wist madame het u mirakels te vertellen!

Op de Kalkhaven zoekt men het hoog in de lucht en op de begane grond kan men prachtige prijzen winnen.

De kwakzalver - een hoofdstuk op zichzelf - heeft op jaarmarkt en kermis vele eeuwen zijn rol gespeeld. Hij trok tanden en kiezen, had middeltjes tegen velerlei pijnen, hij zorgde dat men zijn likdoorns verloor en een weelderige haarbos kreeg.

Heel dikwijls waren het echter interieure figuren, die goed wisten hoe ze het eenvoudige volk moesten bespelen en op welke wijze er wat uit de geldbuidels in hun zak verhuisde. De kwakzalver behoorde bij de merkwaardige kermisentourage uit vroeger dagen en is het wonder, dat onze zeventiende-eeuwse schilders hem vele malen tot onderwerp kozen. En het was heus Jan Steen niet alleen, die er zijn verf aan besteedde.

De kermis kon plechtig begonnen zijn met klokgelui en een processie, fier met de rondgang van schutterij en gildebroeders, hij kon ook wreed zijn als men tijdens de kermisdagen de gestraften ten toon stelde. Barbaars als men, vooral ten plattelande, honden- en hanengevechten hield, of zich aangenaam vermaakte met ganstrekken of katknuppelen. En hoe meer er gedronken werd, hoe wilder het er toe ging. Meermalen kwamen tot besluit de messen er aan te pas en hielden sommigen er een flinke jaap aan over.

—o—

Wij spreken zo graag over de romantiek van vroeger, maar wat wij als romantiek zien was in die dagen om te beleven heus niet zo romantisch. Zo kunnen wij in vervoering kijken naar een karakteristiek huisje aan één van onze dijken, vooral als de bloesem het tot iets sprookjesachtigs maakt, maar in wezen is het een krot dat niet te bewonen is.

Nu moeten wij alles in het licht van de tijd plaatsen waarin het zich afspeelde. Wij kennen vandaag nog slechts sporadisch de bedelaar, maar wij ouderen herinneren het ons nog goed dat de schooiers langs de huizen kwamen. En met de kermis vooral waren zij present: de lammen en de blinden, de kreupelen en de ongelukkigen. Zij zaten zo maar op straat, in de Kelenstraat en de Robberstraat, op de Kalkhaven en in de Burgstraat. En... na gedane arbeid kan men een enkele van hen nog wel eens gezellig een dansje zien maken in één van de Gorcmse café's, bij voorkeur op de Kortendijk. Hoe kort is het ook nog maar ge-

En nog steeds kan men op de Gorcumse kermis poffertjes eten. „Echte" Hollandse uit het Etablissement Hollandais.

De jeugd blijft draaien, niet meer in de centsmallemolen, maar in modern vermaak met auto's en scooters

leden dat er kinderen met marmotjes op de kermis kwamen, die dan café in, café uit, hun beestje wilden laten zien aan een ieder die er maar wat geld voor over had.

Er was vroeger tijdens deze feesten heel wat kermisvolk in ons goede Gorcum en het gaf aan de jaarmarkt een eigen sfeer. Het hoorde er nu eenmaal bij en al is het dan nu nog een uitzondering, een enkele maal ziet men dit volk nog wel. Maar de tijd, dat de logementen overvol waren van al deze ongelukkigen of gelukszoekers, is gelukkig voorbij. Ook al noemde men het dan een brok romantiek.

—o—

De wat oudere lezers herinneren zich veel van wat ik schreef. Het is ook voor een deel nog niet zo lang geleden. Nog pas vijfentwintig jaar terug was het, dat Burgemeester en Wethouders van Gorinchem in een publicatie in het Gorinchemsch Nieuwsblad (11 november 1938) meedeelden, dat gedurende de kermisweek straatkunstenmakers, hardlopers, vertoners van beren en apen, liedjeszangers, orgeldraaiers, harmonicaspelers, straatmuzikanten, houders van slagmachines, dobbelaars, rijfelaars, e.d. zeer streng zouden worden geweerd.

Dergelijke publicaties zijn nu bepaald niet meer nodig en enkele van deze mensen zouden misschien nog wat sfeer geven aan de kermis, die zo veel van zijn oorspronkelijke karakter heeft verloren. In ieder geval geven B. en W. nu reeds aan houders van attracties, die met een draaiorgel in of voor hun tent komen, een reductie op de pachtsom. Omdat het orgel ook al meer en meer verdwijnt.

En zo verandert alles. Tegenwoordig behoeven wij de kermis niet meer te „begraven". Die gaat op woensdagavond zelf wel uit als een nachtkaars, zoals men dat pleegt te zeggen. Vroeger echter betekende de kermis begraven een feest, waarbij iedereen op de been kwam en er bestonden talrijke folkloristische gebruiken op dit gebied. Zo verbrandde men b.v. wel de zgn. kermispop, ten teken dat de vreugde uit was, zoals men ook op vastenavond nog wel de carnavalspop begraaft of verbrandt. Een beetje droevig dat het feest voorbij is, maar dan toch in ieder geval met de wetenschap, dat het een slecht dorp is, waar het nooit kermis is.

—o—

„'t Is niet altijd kermis" is een oude zegswijze, evenals „Een kermis is een bilslag waard". En wat zegt u van „Hij kwam van een koude kermis thuis". Nu, in Gorinchem is dat beslist wel waar, letterlijk gesproken. Want het kan me het weertje wel zijn. Echt kermisweertje! Met mist en een triest regentje en ook al wel eens een flink nachtvorstje. Maar dat komt immers door Sinte Maarten, die pas op 11 november zijn naamdag heeft en voordien kan het nu eenmaal geen Gorcumse kermis zijn. Volgens de traditie dan. Of... kan het toch?

Ik vond het prettig met u over onze Gorcumse kermis te dwalen. Op papier leek het mij meer kermis dan in het echt. Maar zo gaat het nu eenmaal als wij wat herinneringen krijgen aan een voorbije tijd.
Heeft u ze ook, die herinneringen? En veel meer en heel andere dan ik? Schrijf ze eens op en stuur ze aan de redactie. Misschien kunnen wij er dan later eens op terugkomen. Want het wordt beslist allemaal vergeten tijd en dan is het goed dat het vastligt.

B R O N N E N

Dr. G. D. J. Schotel: „Het maatschappelijk leven onzer Vaderen in de Zeventiende Eeuw", hoofdstuk 16 „De kermis", pag. 266-299.

Haye Thomas: „Het dagelijkse leven van onze voorouders in het midden van de 17e eeuw", Pictura 1962, hoofdstuk 6 „Markten en kermis", pag. 69-83.

Paul Zumthor: „Het dagelijks leven in de Gouden Eeuw", 1962, deel II, „De kermis", pag. 29-32.

G. Oznowicz: „Amsterdam uit Naatjes tijd", 1961, „Heimwee naar de kermis", pag. 142-146.

H. F. van Peer: „De Gorcumse kermis in vroeger jaren", Nieuwsblad voor Gorinchem en Omstreken, 7 en 9 november 1951.

K. ter Laan: „Folkloristisch Woordenboek van Nederland en Vlaams België", 1949, pag. 175-176.

K. ter Laan: „Nederlandse Spreekwoorden/Spreuken en Zegswijzen", 1963, pag. 180.

H. A. G. Suèr: „Het dagelijks leven van onze voorouders in het midden van de 19e eeuw", Pictura, 1961.